

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

“QARABAĞ İQTİSADI RAYONUNDA İSTEHSAL OLUNAN
MƏHSULLARIN DÜNYA BAZARINA ÇIXARILMASININ LOGİSTİKA
PROBLEMLƏRİ VƏ HƏLLİ YOLLARI”

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Zeynalova Nəsrin Nəcəf

BAKİ - 2022

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru
i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh oğlu

imza
“ ____ ” _____ **22** ____ -ci il

“QARABAĞ İQTİSADI RAYONUNDA İSTEHSAL OLUNAN
MƏHSULLARIN DÜNYA BAZARINA ÇIXARILMASININ LOGİSTİKA
PROBLEMLƏRİ VƏ HƏLLİ YOLLARI”

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060408-Marketing

İxtisaslaşma: Logistika

Qrup: 316

Magistrant:
Zeynalova Nəsrin Nəcəf qızı

imza

Elmi rəhbər:
i.ü.f.d. Talıbov Ceyhun
Şahmar oğlu

imza

Proqram rəhbəri:
i.ü.f.d., dos. Şamxalova Samirə
Oqtay qızı

imza

Kafedra müdiri:
i.e.d., prof. Kəlbiyev Yaşar
Atakişi oğlu

imza

BAKI - 2022

Elm Andı

Mən, Zeynalova Nəsrin Nəcəf qızı and içirəm ki, “Qarabağ iqtisadi rayonunda istehsal olunan məhsulların dünya bazarına çıxarılmasının logistika problemləri və həlli yolları” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normaları və istinad qaydalarına tamamilə riayət edərək və istifadə etdiyim mənbələrin hamısını ədəbiyyat siyahısında əks etdirərək yazmışam.

QARABAĞ İQTİSADI RAYONUNDA İSTEHSAL OLUNAN MƏHSULLARIN DÜNYA BAZARINA ÇIXARILMASININ LOGİSTİKA PROBLEMLƏRİ VƏ HƏLLİ YOLLARI

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktuallığı: Azərbaycan xalqı, indi tarixi ədalət bərqərar olub, xalqımızın qürur mənbəyi bərqərar olub, xalq-iqtidar birdir, millət-dövlət bir yumruqda birləşib, lakin igid və qalib ordumuz özümüzü müdafiə etməlidir. torpaqlar və düşmənləri əzmək. Şöhrətli qabiliyyətlər dövründə yaşayır.

Tədqiqatın məqsədi: Tədqiqatın məqsədi logistik xidmətlər bazarının xüsusiyyətlərini müəyyən etmək və Azərbaycanda logistika sistemlərinin və logistik xidmətlərin iqtisadi artıma təsirini və perspektivlərini, həmçinin işəgəldən azad olunmuş ərazilərdə daşımalarda logistik problemlərin yaranması məsələlərini öyrənməkdir.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Tədqiqatda iqtisadi təhlil və sintez metodlarından istifadə edilmişdir. İşdə nəzərdən keçirilən konkret məsələlərin həlli üçün riyazi statistika, sistemli, məntiqi təhlil, ekspert qiymətləndirmələri, eləcə də müqayisəli təhlil üsullarından istifadə edilmişdir. Tədqiqat işində qarşıya qoyulan vəzifələrin həlli üçün statistik metodlardan da istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Dissertasiya işinin informasiya bazasını yerli və xarici tədqiqatçıların elmi əsərləri, məqalələr, tədqiqat işləri, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin statistik nəticələri, İAEƏ-in inkişaf etdirilməsinə dair hazırlanmış inkişaf proqramları və internet resursları təşkil edir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Tədqiqatın həyata keçirilməsinə əngəl olan nəzəri-metodoloji çatışmazlıqlar, yetərli informasiya bazasının olmamağıdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: İAEƏ-də rəqabətqabiliyyətli məhsulların istehsalının həyata keçirilməsi və ixracəyönümlü məhsullarının dünya bazarına çıxarılmasında yaranan logistik problemlərin həlli üçün təkliflər hazırlanmışdır

Nəticələrin istifadə olunma biləcəyi sahələr: Bu tədqiqatın nəticələri, o cümlədən nəticələr və tövsiyələr qlobal logistika bazarının fəaliyyətini və Azərbaycanın logistika sistemlərinin gücləndirilməsi və qloballaşması problemini nəzərdən keçirməkdən ötrü istifadə olunma bilər.

Açar sözlər: II Qarabağ müharibəsi, Qarabağ iqtisadi rayonu, logistika, ixracəyönümlü məhsullar, kənd təsərrüfatı.

LOGISTICS PROBLEMS AND SOLUTIONS FOR THE EXPORT OF PRODUCTS PRODUCED IN THE KARABAKH ECONOMIC REGION TO THE WORLD MARKET

SUMMARY

The actuality of the subject: The people of Azerbaijan, now historical justice has been established, the source of pride of our people has been established, the people-power is one, the nation-state is united in one fist, but our brave and victorious army must defend itself. crush lands and enemies. Lives in an era of glorious abilities.

Purpose and tasks of the research: The purpose of the study is to determine the characteristics of the logistics services market and to study the impact and prospects of logistics systems and logistics services on economic growth in Azerbaijan, as well as logistics problems in transportation in the liberated areas.

Used research methods: Economic analysis and synthesis methods were used in the research. Mathematical statistics, systematic, logical analysis, expert assessments, as well as comparative analysis methods were used to solve the specific issues considered in the study. Statistical methods were also used to solve the tasks set in the research.

The information base of the research: The information base of the dissertation consists of scientific works of local and foreign researchers, articles, research works, statistical results of the State Statistics Committee of the Republic of Azerbaijan, development programs and Internet resources on the development of liberated territories.

Restrictions of research: Theoretical and methodological shortcomings that hinder the implementation of the research are the lack of sufficient information base.

The novelty and practical results of investigation: Proposals have been prepared for the implementation of the production of competitive products in the liberated territories and the solution of logistical problems arising in the export of export-oriented products to the world market.

Scientific-practical significance of results: The results of this study, including the findings and recommendations, can be used to examine the functioning of the global logistics market and the problem of strengthening and globalizing Azerbaijan's logistics systems.

Keywords: II Karabakh war, Karabakh economic region, logistics, export-oriented products, agriculture.

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

ABŞ	Amerika Birləşmiş Ştatları
Aİİ	Avrasiya İqtisadi İttifaqı
ATƏT	Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı
BMT	Birləşmiş Millətlər Təşkilatı
ƏDV	Əlavə Dəyər Vergisi
İAEƏ	Ümumdünya Ticarət Təşkilatı İşğaldan azad edilmiş ərazilər
KTMT	Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatı
QSC	Qeyri Səhmdar Cəmiyyəti
MDB	Müstəqil Dövlətlər Birliyi
OECD	İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatınının
SCM	Təchizat Zənciri İdarəçiliyi
ÜDM	Ümumi Daxili Məhsul
ÜTT	Ümumidünya Ticarət Təşkilatı

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	8
I FƏSİL. LOGİSTİKA SEKTORU, AZƏRBAYCANDA LOGİSTİKANIN İNKİŞAFI VƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	11
1.1. Logistikanın formalaşması və inkişaf mərhələləri.....	11
1.2. Azərbaycanda logistik xidmətlərin inkişafının idxal və ixracatdakı böyüməyə təsiri	20
II FƏSİL. QARABAĞ İQTİSADI RAYONUNDA İSTEHSAL SAHƏLƏRİNİN İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ	31
2.1. Qarabağ iqtisadi rayonunun inkişaf tarixi	31
2.2. 2-ci Qarabağ müharibəsindən sonra Qarabağ iqtisadi rayonunda istehsalın inkişafına dair addımlar.....	38
III FƏSİL. QARABAĞ İQTİSADI RAYONUNDA LOGİSTİK SEKTORUN İNKİŞAFINA DAİR ADDIMLAR VƏ YARANABİLƏCƏK PROBLEMLƏRƏ QARŞI TƏDBİRLƏR	52
3.1. Qarabağ iqtisadi rayonunda istehsal potensialı olan ixrac yönümlü məhsulların müəyyən edilməsi	53
3.2. İstehsal olunacaq məhsulların dünya bazarına çıxarılması zamanı yarana biləcək logistik problemlər və həlli yolları	59
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	69
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	71
Cədvəllərin siyahısı.....	75
Qrafiklərin siyahısı.....	75
Şəkillərin siyahısı	75

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Azərbaycan xalqı, indi tarixi ədalət bərqərar olub, xalqımızın qürur mənbəyi bərqərar olub, xalq-iqtidar birdir, millət-dövlət bir yumruqda birləşib, lakin igid və qalib ordumuz özümüzü müdafiə etməlidir. Bu cür vəziyyətdə Azərbaycan Respublikasının səmərəli məşğulluq, yeni məhsuldar iqtisadi inkişaf modelinin inkişafı və inkişafı yolu ilə milli resursların enerjisini və gücünü artırması vacibdir. 44 günlük müddətdən sonra 27 sentyabr 2020-ci ildə başlayan Böyük Qarabağ qələbəsi ölkənin iqtisadi inkişaf modelində obyektiv və yeni xüsusiyyətlər əsasında təkmilləşdirilməsi, idarəetmənin daha səmərəli və çevik olması üçün obyektiv zərurətə çevrilib.

Bu cür çətin dövrdə dövlət başçısı iqtisadi rayonlar üzrə yeni bölgünü və ölkə iqtisadiyyatını idarəetmədə strateji planlarını təsdiq edən çox ciddi fərman verməyə başlayıb. AR-nın Prezidenti tərəfindən 7 iyul 2021-ci il tarixli Sərəncamı ilə AR-nın yeni iqtisadi bölgüsü təsdiq edilib. Sərəncamda bildirilir ki, işğaldan qurtarılmış torpaqların bərpası, onların daha da inkişafı, zəruri infrastrukturun yaradılması, sakinlərin rifah halına salınması istiqaməti üzrə əsas tədbirlər həyata keçirilib. Deyə bilərik ki, yeni iqtisadi zona bu tədbirlərin optimal planlaşdırılması üçün strateji əhəmiyyətli olacaqdır. Yaranması ilə tanınan Qarabağ bölgəsi özünəməxsus xüsusiyyətləri, məşğulluq formaları, təbii sərvətləri, zəngin tarixi və mədəni irsi ilə qeydə alınmışdır.

Beləliklə, İAEƏ-in - Şərqi Zəngəzurun, Qarabağın bərpası, insanların bura, bu zonaya qayıtması üçün yeni imkanlar açacaq. Bu tikintinin nə qədər vaxt aparacağını indidən söyləmək çətindir. Çünki mal və materialların çatdırılmasında logistik problemlər var. İAEƏ-də yerli şirkətlərin fəal işləməsi mühüm amillərdəndir. Zəngilan, Laçın və Füzuli hava limanlarının tikilib istifadəyə verilməsi rayonda canlanma yaradacaq.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: Xarici və yerli alimlərin əsərlərində regional və global logistika sistemlərinin və xidmətlərinin təşkilinin formalaşması və təkmilləşdirilməsinin müxtəlif problemlərinə baxılır. Bunlara İmanov T.İ., Yadigarov T.A., Ender G., Zümrüt X.Ş., Pustoxina İ.V., Savvidi

S.M., Hulsmann M., Rainer J., Markus B. və başqaları daxildir. Bu və digər alimlərin hər biri müasir logistikanın inkişafına müvafiq töhfələr veriblər. Ona görə də konkret logistik problemin öyrənilməsinə yönəlmiş istənilən yeni tədqiqat, o cümlədən təklif olunan tədqiqat öz elmi-praktik anlayışını və müvafiq qiymətləndirməsini tapmalıdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Tədqiqat işinin məqsədi logistik xidmətlər bazarının xüsusiyyətlərini müəyyən etmək və Azərbaycanda logistika sistemlərinin və logistik xidmətlərin iqtisadi artıma təsirini və perspektivlərini, həmçinin işəgüldən azad olunmuş ərazilərdə daşımalarda logistik problemlərin yaranması məsələlərini öyrənməkdir. Dissertasiyanın məqsədinə uyğun şəkildə aşağıda göstərilən vəzifələr qoyulmuşdur:

- Ölkəmizdə logistik xidmətlərin inkişafının idxal və ixracatdakı artıma təsiri məsələlərini aydınlaşdırmaq;

- 2-ci Qarabağ müharibəsindən sonra Qarabağ iqtisadi rayonunda istehsalın inkişafına dair addımları müəyyənləşdirmək;

- Qarabağ iqtisadi rayonunda istehsal potensialı olan ixrac yönümlü məhsulları müəyyənləşdirmək;

- İstehsal ediləcək məhsullarının dünya bazarlarına çıxarılması zamanı yarana biləcək logistik problemlər və həlli yollarını müəyyənləşdirmək.

Tədqiqatın obyekt və predmeti: Tədqiqatın obyektı İAEƏ-də istehsal olunan məhsulların dünya bazarına çıxarılmasının logistika problemləri təşkil edir. Tədqiqatın predmeti logistikanın inkişafının metodoloji əsaslarıdır.

Tədqiqat metodları: Tədqiqatda iqtisadi təhlil və sintez metodlarından istifadə edilmişdir. İşdə nəzərdən keçirilən konkret məsələlərin həlli üçün riyazi statistika, sistemli, məntiqi təhlil, ekspert qiymətləndirmələri, eləcə də müqayisəli təhlil üsullarından istifadə edilmişdir. Dissertasiya işi üzrə qarşıya qoyulmuş vəzifələrin həlli üçün statistik metodlardan da istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Dissertasiya işinin informasiya bazasını yerli və xarici tədqiqatçıların elmi əsərləri, məqalələr, tədqiqat işləri, Azərbaycan

Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin statistik nəticələri, İAEƏ-in inkişaf etdirilməsinə dair hazırlanmış inkişaf proqramları və internet resursları təşkil edir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Hal hazırda Azərbaycan ədəbiyyatlarında kitablar məhdud saydadır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Tədqiqat işində əldə edilən elmi yenilik aşağıdakılardan ibarətdir:

- Azərbaycan Respublikasında logistika xidmətlərinin inkişafının idxal və ixracat istiqamətində iqtisadi artıma təsiri məsələləri aydınlaşdırılmışdır;

- 2020-ci ilin sonlarına yaxın 2-ci Qarabağ müharibəsindən sonra Qarabağ iqtisadi rayonunda istehsalın inkişafına dair atılan addımlar müəyyənləşdirilmiş, hansı istehsal sahələrinin inkişaf etdirilməsi üçün təkliflər hazırlanmışdır;

- İAEƏ-də rəqabətqabiliyyətli məhsulların istehsalının həyata keçirilməsi və ixracyönümlü məhsullarının bazar infrastrukturunun formalaşdırılması üçün təkliflər hazırlanmışdır.

Nəticələrin praktiki əhəmiyyəti və tətbiq sahələri: Bu tədqiqatın nəticələri, o cümlədən nəticələr və tövsiyələr qlobal logistika bazarının fəaliyyətini və Azərbaycanın logistika sistemlərinin gücləndirilməsi və qloballaşması problemini nəzərdən keçirmək üçün istifadə oluna bilər.

I FƏSİL. LOGİSTİKA SEKTORU, AZƏRBAYCANDA LOGİSTİKANIN İNKİŞAFI VƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

1.1. Logistikanın formalaşması və inkişaf mərhələləri

Logistika bəşəriyyətin ən əsas ehtiyaclarından biri olan öz varlığını qoruyub saxlamaq və təhlükəsizlik məsələlərini təmin etmək faktı ilə inkişaf etmişdir. İnsan cəmiyyətləri təhlükəsizlik məsələlərini həyata keçirmək üçün qurduqları müdafiə güclərini, qidalanmalarını və digər ehtiyaclarını ödəmək üçün logistika sistemlərini inkişaf etdirmişlər. Logistika əvvəlcə orduların təchizatını dəstəkləmək üçün fəaliyyətlər üçün istifadə edilən bir anlayış olaraq ortaya çıxdı. Tarixi fonda iqtisadiyyatın və ticarətin inkişafından, texnoloji ixtirələrdən və müəssisə səviyyəsində fəaliyyətin inkişafından asılı olaraq hərbi logistika biznes logistikasına çevrilmiş və bu vəziyyət 1950-ci illərdən sonra sürətlə inkişaf etmişdir. Texnoloji və iqtisadi inkişafı paralel olaraq, biznes logistikasının diqqət mərkəzi ilkin olaraq fiziki paylama kimi xarakterizə olunurdu, çünki malların fiziki paylanması konsepsiya idi. Bununla belə, biznes logistikası funksional olaraq Logistika İdarəetmə və Təchizat Zəncirinin İdarə edilməsinə ayrılmışdır. Nəzəri tədqiqatlarda hər iki anlayışın keyfiyyəti və əlaqələri kontekstində müxtəlif fikirlər irəli sürülür. Tarixi prosesdə baş verən iqtisadi inkişaf, əsgərlərin nəqliyyat ehtiyacları, dövlətlər arasında müharibələr üçün lazım olan material və silahlar, 18-ci əsrin sonlarından etibarən milli dövlətlərin varlığını və təhlükəsizliyini qorumaq üçün qurduqları kütləvi ordu fenomeninin yaratdığı daşıma və saxlama tələbləri, qloballaşma, sənayeləşmə və dövlətlərarası ticarətin inkişafı kimi amillər logistikanın inkişafına töhfə verdi (Koçak R.D. 2020: s.246).

İqtisadi müstəqilliyini qazanmış və bazar iqtisadiyyatı hesabına inkişaf edən ölkələrdə logistikanın tətbiqi təcrübəsi az olsa da, bu sahənin mütəxəssisləri arasında “logistika” termininin mənası ilə bağlı hələ də konsensus yoxdur. Onun üçün də “logistika” termini uzun tarixi semantik ziddiyyətlərə gəlib çıxır. Yunanca logizesthai feli oxumaq, saymaq, yadda saxlamaq deməkdir. Bu mənada termin ilk

növbədə hesablamə praktikasına aiddir. Fransızca “logistika” termini “logger” felinə aiddir və “yer” mənasını verir (İmanov T.İ. 2005: s.9).

Qədim Afinada Afina məmurlarının maliyyə hesabatlarının yoxlanıldığı dövlət qurumunu ifadə edən “logistika” termini mövcud idi. Xüsusi bir vəzifə var idi - logist, ya da ictimai özünüidarə məmuru (e.ə. V əsrdə onların sayı 30 nəfər, eramızdan əvvəl VI əsrdə - 10 nəfər idi). Logistlər hər il püşkatma yolu ilə təyin edilirdi. Logistlərin vəzifələrinə səlahiyyət müddəti başa çatan vəzifəli şəxslərin hesabatlarının yoxlanılması daxildir. Logistika müstəqil intizam və fəaliyyət sahəsi kimi 9-cu əsrin sonu 10-cu əsrin əvvəllərində qeyd edilmişdir. Bizans İmperiyasında maddi-texniki təminatın məqsədi də bundan ibarət idi: ordunun maaşını ödəmək, onu düzgün silahlandırmaq və bölmək, hücum əməliyyatlarının məkanını və vaxtını hesablamaq, ordunun hərəkəti baxımından relyefi təhlil etmək, həmçinin təhlil etmək. düşmənin müqavimət qüvvələrini və bu funksiyalarına uyğun olaraq öz silahlı qüvvələrinin hərəkətini və bölgüsünü idarə edir və istiqamətləndirir (Шумаев В.А. 2016: s.9).

Qədim Romada logistika məmurları bəzi inzibati və dini funksiyaları yerinə yetirən məmurlar, Roma hakimiyyəti altında olan şəhərlərin kvartalmaster xidmətinin məmurları idi. Logistik və ya hərbi təchizata cavabdeh olan məmur vəzifəsi orduda idi - “logistik” titulu daşıyan qulluqçular var idi və ərzaq paylanması ilə məşğul olurdular. Belə ki, Qədim Yunanıstanda “logistika” termini işlədilmiş və düşünmə sənətini, Bizans imperiyasında ordunu təmin etmək, onun hərəkətini idarə etmək sənətini, Roma imperiyasında ərzaq paylama qaydalarını ifadə edirdi (Гаджинский А.М. 2012).

Bu gün logistika fenomeni 50-ci illərdə kibernetika inkişaf tempilə müqayisə oluna bilər. Logistikanın iqtisadiyyat sahəsinə nüfuz etməsi əsasən idarəetmənin kompüterləşdirilməsi ilə əlaqədardır və xarici təcrübədən də göründüyü kimi, bu gün istehsalın təşkili və idarəedilməsi sahəsində sürətlə inkişaf edən bir infrastruktur, formalaşmanın nəzəri problemləri ilə məşğuluq yeni bir elmi istiqaməti təşkil edən qeyri-hərbi sahədə logistikanın intensiv inkişafı 70-ci illərin əvvəllərindəki enerji böhranı ilə əlaqələndirilir. Qərbi Avropa və ABŞ-da iqtisadi

vəziyyətin kəskin pisləşməsi, artan inflyasiya və işsizlik iqtisadiyyatda vəziyyəti sabitləşdirmək və yaxşılaşdırmaq üçün təcili tədbirlərin görülməsini tələb etdi. Sonra mütəxəssislər müasir texnologiyaların və texniki vasitələrin geniş tətbiqi ilə tədarük, istehsal, nəqliyyat və bazar bölgüsünün təsirli inteqrasiya formalarından biri kimi logistikaya müraciət etdilər.

Son 25 ildə logistikanın inkişafına aşağıdakı əsas amillər kömək etmişdir (ИВУТЬ Р.Б. 2011: с.11):

- satıcı bazarının alıcı bazarına çevrilməsi;
- nəqliyyat vasitələrində və rabitədə texnoloji dəyişikliklər;
- müasir kompüterlərin yaranması və yayılması;
- məhsulların strukturundakı dəyişiklik, hazır məhsul əldə etmək üçün onların emal mərhələlərinin sayında artım və müvafiq olaraq istehsalın inteqrasiyasının gücləndirilməsi;
- beynəlxalq əmək bölgüsünün genişləndirilməsi və əməkdaşlıq;
- sistem nəzəriyyəsinin inkişafı və iqtisadi problemlərin həllində riyazi metodlarının tətbiqi.

ABŞ-da və bir çox digər Qərbi ölkələrində tədarük funksiyalarını birləşdirən konsernlərə, tədqiqat və istehsal sistemlərinə, konsernlərə keçidlə əlaqədar olaraq iqtisadi sahədə mikroiqtisadiyyat səviyyəsində yaranmış və praktikada sürətlə inkişaf etmişdir. güclü istehsal infrastrukturuna əsasında istehsal və paylama. ABŞ-da firmaların 25%-i istehsal və kommersiya fəaliyyətlərində logistika prinsiplərindən istifadə edir. Alimlər yaxın gələcəkdə onların sayının 75%-ə qədər artacağını proqnozlaşdırırlar.

İxtisaslaşmış iqtisadi sistemlərin və ya iqtisadi sistemlər daxilində ayrı-ayrı funksiyaların və sahələrin idarə edilməsinin köhnə üsul və formalarından fərqli olaraq, logistika material və məlumat axınlarının əlaqələndirilmiş şəkildə idarə edilməsinə, onların sinxronlaşdırılmasına və paylanmasında bütün iştirakçıların fəaliyyətinin yüksək yekun nəticələrinə imkan verir. Logistika “inqilabı” 70-90-cı illərdə bu ölkələrdə istehsalın səmərəliliyinin və həyat keyfiyyətinin artması ilə bağlıdır. Logistika, paylama və nəqliyyatın inteqrasiyasının firmaların uğuruna

təsiri 1980-ci illərdə aparılan müvafiq təhlillərlə təsdiq edilmişdir. O, müəyyən etmişdir ki, firmaların mənfəətinin artımı məhsulların paylanması sahəsində fəaliyyəti təkmilləşdirmək və daşıma texnologiyasını təkmilləşdirmək üçün bir sıra prinsiplərə əsaslanır. Təhlil firmaların strategiyasının işlənilib hazırlanmasında logistikanın artan rolunu və bu sahədə fəaliyyətin əhəmiyyətli xidmət funksiyaları kimi deyil, firmaların bazarda payının artmasına töhfə verən 12 əsas mənbədən biri kimi təsnifləşdirilməsinin zəruriliyini qəbul etdi. və mənfəəti artırın. Əldə olunan nəticələrin əhəmiyyətini ABŞ-da 1985-ci ildə Malların Bölgüsü üzrə Milli Şuranın Logistika İdarəetmə Komitəsinə çevrilməsi sübut edir. Avropa Logistika Mərkəzi artıq 10 ildir ki, İsveçrədə fəaliyyət göstərir. Qərbi Avropanın bir sıra şəhərlərində bu sahə üçün açıq şəkildə idarəçilik yönümlü mütəxəssislər hazırlamaq üçün elm və təhsil mərkəzləri təşkil edilmişdir. Hər il beynəlxalq simpoziumlar, konfranslar və konqreslər keçirilir, burada logistikanın elmi və praktiki problemləri müzakirə olunur.

XX əsrin sonlarında logistikaya aid elm satınalma (təchizat), istehsal, satış (paylama), nəqliyyat və informasiya logistikasını əhatələyən intizamlı çıxış edir. İnsanların bu fəaliyyəti sadalanmış sahələrin hər biri üzrə uyğun ədəbiyyatlarda kifayətcə tədqiq edilmiş və təsvir olunmuşdur, logistika yanaşmasının özünün yeniliyi sadalananların, eləcə də digər fəaliyyət sahələrinin istənilən nəticəyə nail olmaq üçün inteqrasiyasındadır. Belə olan halda, logistika, ilk olaraq, istehlakçılardan ötrü işləyir, ondan ötrü ehtiyacları müəyyən qədər təmin etmək üçün çalışır. Biznes, maliyyə və elmi ədəbiyyatda kənardan olan ekspertlər logistikanın tərifində iki əsas istiqaməti tanıyırlar. Onlardan biri malların hərəkətinə funksional yanaşma, yəni malların təchizatçıdan istehlakçıya çatdırılmasında yerinə yetirilməli olan bütün fiziki əməliyyatların idarə edilməsidir. İkinci istiqamət daha geniş yanaşma ilə səciyyələnilir: bazarın idarə edilməsi ilə yanaşı, bazarın təhlili bazar və istehlakçılıq, əmtəə və xidmətlərə aid bazarda tələbin və təklifin koordinasiyasını və hətta harmoniyanı əhatə edir. iştirakçıların sənət prosesinə marağı. Bu logistikanın çoxlu müxtəlif şərhləri də var. İqtisadiyyatın ən çox yayılmış növləri iqtisadi fəaliyyətdir.

Beləliklə, professor G. Pavellek və ABŞ-ın Materialların İdarə Edilməsi üzrə Milli Şurasının əməkdaşları logistika, idarəetmə aspektinin müəyyənləşdirilməsinə diqqət yetirirlər. Onların fikrincə, logistika müəssisəyə daxil olan və çıxan maddi məhsulların axını və müvafiq məlumatların sistem, idarə və nəzarətidir. İqtisadi tədqiqatlar sahəsində bir çox ekspertlər logistik tərəfə üstünlük verir və onu müəyyən vaxtda və yerdə ən aşağı qiymətə tələb olunan iş həcmi əldə etmək üçün müxtəlif fəaliyyətlər toplusu kimi şərh edirlər. Bu işə xüsusi ehtiyac var. Danzas (Almaniyanın ən böyük avadanlıq şirkətlərindən biri) tərəfindən nəşr olunan məlumat kitabında logistika məhsulları optimallaşdırmaq və material və malların həm daxili, həm də xaricdə hərəkətini sürətləndirmək üçün hər bir müəssisə üçün nəzərdə tutulmuş bir sistem kimi müəyyən edilmişdir.

Logistik təriflərdən ibarət olaraq, malların hərəkəti və əlaqəli məlumat axını ilə əlaqəli ən az xərclə ilk mənbədən istehlakçıya material axınının idarə edilməsi vasitəsi kimi qeyd edilə bilər. Yuxarıda göstərilən logistik şərtlər onun yalnız bəzi aspektlərini xarakterizə edir, lakin logistikanın ən vacib aspektini - korporasiya dizaynına və şirkətin bazardakı rəqabət üstünlüklərinə, yəni onun son məqsədlərinə təsir etmək qabiliyyətini nəzərdən qaçırır. Amerikalı ekspertlər Pol Konvers və Piter Druker praktiki məntiqin ilk gücünü qabaqcadan görmüşdülər. Sonralar M. Porter, cənab Stok və logistikanı ənənəvi ciddi tərifdən kənara çıxmağa çağıran və şirkətin strateji idarə edilməsində və planlaşdırmasında mühüm rol oynayan Amerika tədqiqatçıları tərəfindən rəylər paylaşıldı (ИВУТЬ Р.Б. 2011: с.12).

Müəyyən fərqlərə baxmayaraq, sadalanan logistika anlayışları bir ümumi elementi - rasionallıq və ümumi hesablamaları ehtiva edir. Mübahisələrdən görünür ki, logistika material və xammalların müəssisəyə gətirilməsi, xammalın, materialların və yarımfabrikatların zavodda emalı prosesində həyata keçirilən daşıma, anbar, material və qeyri-maddi əməliyyatların idarə olunması, plana alınması və məhsulların istehlakçının maraqlarına və tələblərinə uyğun olaraq hazır məhsulların istehlakçıya çatdırılması, habelə müvafiq məlumatların ötürülməsi, saxlanması və emalı haqqında elmdir. Material axını üzrə idarə edilməyə görə logistik yanaşmalarla iqtisadiyyatın ənənəvi baxışı arasındakı əsas fərq material

daşıyıcı zənciri üzrə müxtəlif halqaların ətraf mühitin pozulmasına adekvat reaksiya verə bilən vahid sistemə inteqrasiyasındadır (Альбеков А.У., Федько О.А. 2001: с.6-9).

Dövriyyə sferası, müəyyən edilmiş məqsədlərə çatmaq üçün müəyyən bir iyerarxiya nəzərə alınmaqla, işləmə prosesini, onun məqsədyönlü təbiətini, sistemin ayrı-ayrı elementlərinin qarşılıqlı əlaqəsinin təşkilini müəyyən edən çoxlu sayda göstəricilərlə xarakterizə olunan mürəkkəb dinamik sistemdir. Logistika idarəetmə sistemini onun mürəkkəbliyini və müxtəlifliyini nəzərə alaraq, sistemli yanaşma əsasında nəzərdən keçirir. Sonuncunun özəlliyi ondan ibarətdir ki, tədqiq olunan obyektin hər bir vəziyyəti və onların məcmusu qarşılıqlı əlaqədə, davamlılıqda və inkişafda, keyfiyyətcə yeni vəziyyətə keçiddə nəzərə alınır. Eyni zamanda, mürəkkəb obyektlər açıq sistemlərin iyerarxik strukturlaşdırılmış birliyi kimi araşdırılır və istənilən əsaslandırılmış qərarlar onların qonşu elementlərə və əlaqələrə təsirini nəzərə almalıdır. İqtisadi sistemlərin inkişafının layihələndirilməsinə logistik yanaşmadan istifadə aşağıdakı vəzifələrin həllini nəzərdə tutur:

- inkişafa aid məqsədlərin müəyyənləşdirilməsi və onların optimal birləşməsinin tapılması;

- əlaqələrin müəyyən edilməsi və nəzərə alınan amillərlə nəzərdən keçirilən obyektlərin kəmiyyət formasında qarşılıqlı təsirinin öyrənilməsi yolu ilə bu məqsədlərə çatmağın yol və vasitələrinin müəyyən edilməsi;

- məqsədlərin və onlara nail olmaq vasitələrinin resurslara olan ehtiyacla qarşılıqlı əlaqəsi, sonuncunun məhdud imkanlarını nəzərə alaraq. Əsas alətlər kimi logistik yanaşma öyrənilən sistemin təhlili və sintezini nəzərdə tutur.

Təhlil ən əhəmiyyətli amilləri müəyyən etməyə, onları xarakterizə etməyə və bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəni kəmiyyətcə qiymətləndirməyə imkan verir, həmçinin tədqiq olunan sistemin parametrlərinə təsirini müəyyənləşdirir. Sintezi amilləri birləşdirən və onların inkişaf dinamikasını göstərən sistemin tədqiq olunan parametrlərinin formallaşdırılmış modelinin işlənilməsi və hazırlanması və işləməsi prosesində təmin edilir.

1960-cı illərin əvvəllərində hər bir istehlakçı qrupunun ehtiyaclarını ödəməyə yönəlmiş marketinq siyasətinin birbaşa nəticəsi olaraq məhsulların çeşidi əhəmiyyətli dərəcədə genişləndi. Beləliklə, 1950-1970-ci illərdə mütəxəssislər logistikanın formalaşma dövrünü müəyyən etdilər. 1980-ci illərdən 1990-cı illərin ortalarına kimi iqtisadi fəaliyyətin bütün sahələrinin sistem inteqrasiyası əsasında maddi-texniki baza qurulmağa başladı. Buna uyğun olaraq bu dövr logistik inteqrasiya dövrü adlanır. Logistikanın inkişafının əsas mərhələləri və amilləri aşağıdakı cədvəl 1-də verilmişdir.

Cədvəl 1: Logistik inkişaf mərhələləri

İnkişaf dövrü	İnkişaf faktorları	Fəaliyyət və nəticə sahələri
1950-ci ildən əvvəl	Funksional prosedurların və əməliyyatların dağılması	Hərbi fəaliyyət və rabitə
1950-ci illər	Bazar səviyyəsindəki dalğalanmalar	Nəqliyyat və saxlama obyektlərinin koordinasiyası
1960	Çatdırılma xidməti	İnformasiya şəbəkələrinin inkişafı
1970	Enerji böhranı, Yaponiyanın istehsal və ticarətdəki genişlənməsi	Anbar və nəqliyyat vasitələrinin ümumi koordinasiyası, malların tədarükü və çatdırılması
1980	Qüsurlar və inkişaf planlaması	Ticarətin optimallaşdırılması
1990	Nəqliyyat və tədarükün kommersiya rolunun tanınması	Proseslərin optimallaşdırılması əsasında şirkətlərin rəqabət qabiliyyətinin artırılması
2000	Dünya inteqrasiya proseslərinin inkişafı	Logistik fəaliyyətlərin inteqrasiyası
2010	İnter və multimodal logistika mərkəzlərinin yaradılması və inkişafı	Logistika texnologiyalarının istifadəsinin genişləndirilməsi, logistika xərclərinin azaldılması

Mənbə: Ильяев B.A. 2016: c.14, materiallar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Birinci sənaye inqilabı 1760-cı ildə buxar maşınının ixtirası ilə başladı. Buxar maşınları kənd təsərrüfatının və feodal ictimai quruluşunun yeni istehsal prosesinə keçməsinə şərait yaratdı. Qatarlar da əsas nəqliyyat vasitəsinə çevrildi, bununla bağlı keçiddə əsas enerji mənbəyi kömür idi. Toxuculuq və polad sənayesi məşğulluq, istehsal dəyəri və kapital qoyuluşları baxımından üstünlük təşkil edən sənaye idi. İkinci sənaye inqilabı 1900-cü ildə daxili yanma mühərrikinin ixtirası

ilə başladı. Daxili yanma mühərrikinin ixtirası ilə neft və elektrik enerjisi enerji mənbəyi kimi istifadə edildi; bu vəziyyət seriyalı istehsalı gücləndirərək sürətli sənayeləşmə dövrünə səbəb oldu. 1960-cı ildə başlayan üçüncü sənaye inqilabında elektron və informasiya texnologiyaları praktikaya keçdi. Bundan əlavə, istehsalda avtomatlaşdırma başladı (Xu M., Jeanne M.D., Suk H.K. 2018: s.90).

Dördüncü sənaye inqilabı məlumatlara əsaslanır. Şirkətlər məlumat toplayıb təhlil edərək bilən sistemlərin ixtirası sayəsində rəqabətdə özlərinə mühüm üstünlüklər təmin edən və düzgün qərarlar qəbul etmələrinə dəstək verən sistemlərlə tanış olublar. Rəqabət üstünlüyünün mənbəyi təkcə əlaqələndirilmiş və ya yeni əsaslı istehsalın nəticəsi deyil, həm də rəqəmsal struktura malik maşınlardır. Məsələn, həmin rəqəmsal maşınlar bir hissənin dəyişdirilməsi zərurəti yarandıqda nasazlıq zamanı xəbərdarlıq etmək xüsusiyyətinə malikdir. Demək olar ki, bütün istehsal proseslərini rəqəmsallaşdıran dördüncü sənaye inqilabı ilk dəfə 2011-ci ildə Almaniyada tətbiq olundu.

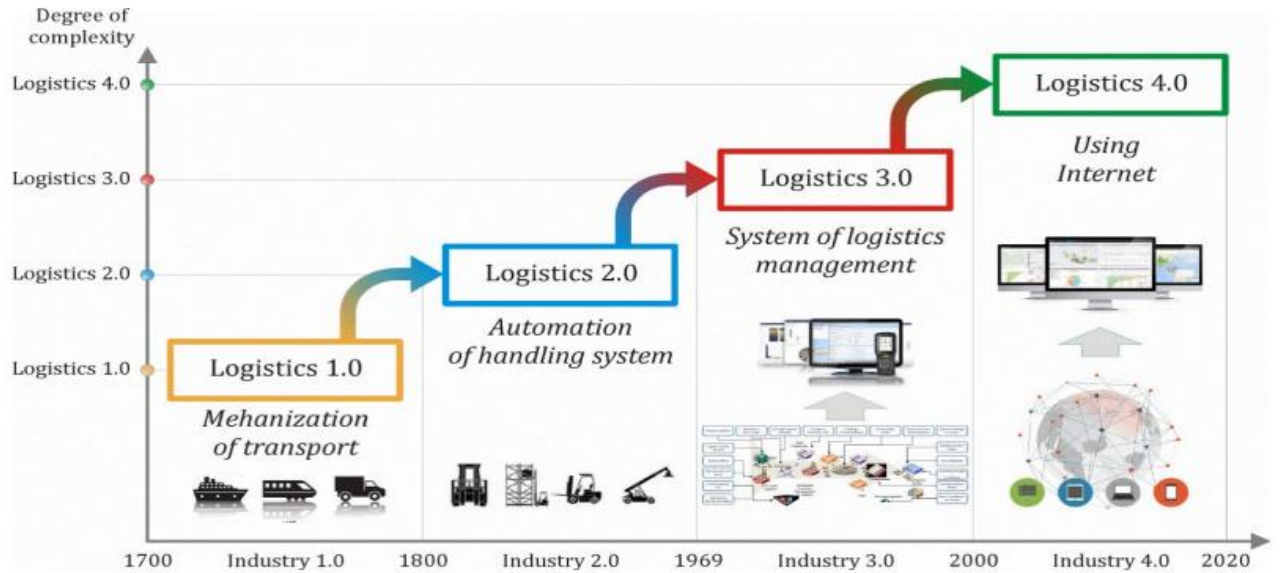
Dəyər zənciri boyunca məhsul və proseslər şəbəkəsini gücləndirmək dördüncü sənaye inqilabının əsas məqsədidir. Bu vəziyyət şirkətlərə yeni əmtəə və xidmətlərin yaradılmasında təşkilati proseslərdən daha səmərəli şəkildə istifadə etməyi təmin edir. Dördüncü sənaye inqilabı ilə əlaqəli xüsusiyyət kibernetik sistemlərə əsaslanan intellektual şəbəkələrdir (Barreto et al. 2017: s.1246-1247).

Bu sənaye inqilabları logistika sektorunda bir sıra dəyişikliklərə səbəb oldu. Birinci sənaye inqilabının səbəbi olan buxar maşınlarının ixtirası 19-cu əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərindən nəqliyyat sistemində mexanikləşdirməyə keçməyə səbəb oldu. Bu dövr Logistics 1.0 adlanır (Barreto L., Amaral A., Pereira T. 2017: s.1246-1247).

İkinci sənaye inqilabının səbəbi olan daxili yanma mühərriklərinin ixtirası logistika sektorunun avtomatik yükləmə-boşaltma sistemlərindən istifadə etməsinə səbəb oldu; bu dövr həm də Logistics 2.0 kimi tanınır. Sənayedə elektronika və informasiya texnologiyalarının tətbiqinə daxil edilməsi istehsalatda avtomatlaşdırma sistemlərinin tətbiqinə səbəb olmuşdur; bu vəziyyət üçüncü sənaye inqilabını da gətirdi. Bu inqilabın logistika sektoruna əks olunması, istifadə

ediləcək logistik idarəetmə sistemləridir. Bu dövr Logistics 3.0 kimi tanınır. Sənayedə rəqəmsallaşma da daxil olmaqla dördüncü sənaye inqilabı logistika sektorunda internet və rabitə şəbəkəsindən intensiv istifadə ilə nəticələndi. Logistika sektorunda bu dövr Logistics 4.0 adlanır.

Şəkil 1: Logistikanın inkişaf mərhələləri

Mənbə: Demirdöğen S. 2020: s.494, materiallar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Logistika əvvəlcə orduların təchizatını dəstəkləmək üçün istifadə edilən bir anlayış və fəaliyyət kimi ortaya çıxdı və bu fenomen 20-ci əsrin əvvəllərinə qədər davam etdi. Lakin tarixi prosesdə iqtisadi-ticarət, texnoloji ixtiralar və müəssisə səviyyəsində fəaliyyətin inkişafından asılı olaraq hərbi təyinatlı logistika sonradan biznes logistikasına çevrildi və bu vəziyyət 1950-ci illərdən sonra inkişaf etdi. Biznes logistikasının texnoloji və iqtisadi inkişafı ilə paralel olaraq, diqqət ilkin olaraq malların fiziki paylanması nəzərdə tutduğu üçün “fiziki bölgü” kimi müəyyən edilmişdir. Bununla belə, biznes logistikası sonradan logistika idarəetməsi və təchizat zəncirinin idarə edilməsi kimi funksional bölməyə keçdi. Nəzəri tədqiqatlar kontekstində hər iki anlayışın əlaqəsi baxımından müxtəlif fikirlər irəli sürülüb. Tarixi prosesdə hərbidən iqtisadi anlayışa çevrilən logistika anlayışı qloballaşma fenomeni ilə birlikdə daim inkişafda olmuşdur. 1990-cı illərdə dövlətlər azad bazar iqtisadiyyatını dəstəkləyən siyasi qərarlar qəbul etdilər; Xarici ticarətə mane olan məhdudiyyətlər aradan qaldırıldı və gömrük tariflərində tətbiq

edilən endirimlərlə xarici ticarət kanalının yolu açıldı. Liberallaşan və qloballaşan bazarda nəqliyyat və kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı ilə logistika sektoru da qlobal ticarətdə və milli iqtisadiyyatlarda mühüm yer tutmağa başlayıb (Gümüş S. 2013: s.307).

Sənaye 4.0-in təsiri logistika sənayesində də özünü göstərdi. Bu çərçivədə logistik fəaliyyətlərdə rəqəmsallaşmaya uyğunlaşma ortaya çıxdı və Logistics 4.0 anlayışı ön plana çıxdı. Bu nöqtədə araşdırmalar və araşdırmalar göstərir ki, “inkişaf etmiş ölkələrdə ÜDM-in 12-15%-ni logistika sektoru təşkil edir”. Şübhəsiz ki, qloballaşmanın və beynəlxalq ticarət həcmnin artdığı dünyamızda logistikanın əhəmiyyəti və ticarətdəki payı bundan sonra da sürətlə artacaqdır.

1.2. Azərbaycanla logistik xidmətlərin inkişafının idxal və ixracatdakı böyüməyə təsiri

İqtisadi inkişafda səmərəliliyi artırmaq və iqtisadi islahatları sürətləndirmək bir sıra amillərin geniş nəzərə alınmasını və qiymətləndirilməsini tələb edir. Onlardan biri yükdaşıma sisteminin səmərəliliyi optimallıqla əlaqədardır və təsadüfi deyildir ki, nəqliyyat sistemi çox vaxt iqtisadiyyatın dayağı adlandırılır. Dünya üzrə inkişaf etmiş ölkələrdə nəqliyyat-logistika sistemi üzrə və onun əhəmiyyətli yanaşmalarında iqtisadi iqtisadiyyatın yanaşma və mexanizmləri əsas norma və prinsiplər kimi qəbul edilir. Nəticədə, nəqliyyat və logistika sistemi əlavə dəyərə malik ən gəlirli əməliyyatlardan biri hesab olunur. Üstəlik, nəqliyyat və logistika sistemlərindən səmərəli istifadə iqtisadiyyatın diversifikasiyası baxımından vacibdir. Xüsusi əhəmiyyətə malik beynəlxalq ox potensialının - avtomobil yollarının, dəmir yolu, dəniz və başqa nəqliyyata aid növlərin eyni vaxtda səmərəli istifadəsi bu sektorda xidmətlərin dinamikası üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir və xidmətlərin dəyərini əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Müxtəlif nəqliyyat növləri və növləri üzrə daşımalar üçün əlavə dəyərli logistika mərkəzlərinin yaradılmasında daha bir mühüm təcrübədir (geostrategiya.az/news.php?id=100).

Azərbaycan Respublikasında logistika sahəsi sürətli şəkildə inkişaf etməkdədir. Logistik xidmətlərin idarə olunması strukturuna malik sənaye və kommertiya şirkətlərinin (idarə, şöbə, şöbə) sayı artır. Milli iqtisadi sahələrdə moderin logistikaya aid sistemlər və texnologiyalar geniş tətbiq edilir. Azərbaycanda Logistikaya şirkətlərin rəqabət qabiliyyətliliyinin artırılması vasitəsi kimi maraqlandırır ki, bu da logistika xidmətləri şöbəsi olan şirkətlərin sayının artmasına və ilk növbədə, əsas ölkələrdə logistikanın qurulması və logistika strategiyasının seçilməsi üçün sistemli yanaşmanın istifadəsinə imkan yaradır. Bu şirkətlərə, ilk növbədə, neft və qaz hasilatı və emalı üzrə müəssisələr, kənd təsərrüfatının poladtökmə və emal sənayesi müəssisələri, iri ticarət şəbəkələri aiddir. Yerli şirkətlərin əksəriyyəti öz rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəkliyini logistika və SCM ilə əlaqələndirirlər və onlar öz bizneslərində səmərəliliyi artırmaq və lider mövqelərini möhkəmləndirmək üçün perspektivli bir istiqamət kimi nəzərdən keçirirlər. 2007-2008-ci illər üzrə Azərbaycanın bazarın sistemlərində logistika sektorunda anbar xidmətlərinə aid əsas tendensiyaları aşağıdakılar kimi qeyd etmək olar (Məmmədov R.T., Namazov B.F. 2018: s.13):

- müştərilər üçün anbarlaşmalar, yükdaşımlar, komplektləşdirmələr, məhsul ehtiyatlarını idarə etmək kimi logistikaya aid xidmətlər üzrə tələbatın artımı;
- logistikaya aid terminal və anbara aid infrastrukturun inkişaf etdirilməsi;
- daha yüksək keyfiyyətə malik anbarlar və onlarla əlaqədar xidmətlər üzrə logistikaya aid operatorların vasitəsilə təkliflərin artırılması;
- böyük qərb üzrə inkişafı kompaniyaların anbar əmlakına dair bazarlara çıxışının təmin olunması;
- yeni kompleksli anbarlaşmanın, nəqliyyatın, yükləmənin, məhsulların komplektləşdirilməsində texnologiyaların yaranması və inkişafı.

XX əsrin sonu və XXI əsrin əvvəllərində qloballaşma, xalqlar arasında iqtisadi inteqrasiya əlaqələrinin inkişaf etməsi, informasiya-kommunikasiya texnologiyaları üzrə sürətli və dinamik inkişaf getdikcə beynəlxalq münasibətlərə çevrilir. Beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin həyata keçirilməsində beynəlxalq yük daşımları mühüm rol oynayır. Beynəlxalq ticarət transferinin həyata

keçirilməsində Beynəlxalq Logistika Mərkəzlərinin mövcudluğu çox vacibdir və Azərbaycanın da bu sahədə böyük təsiri var. Avropa ilə Asiya arasında körpü olan Azərbaycanın tranzit üçün böyük imkanları var. Azərbaycan ərazisindən şimaldan cənuba və şərqdən qərbə yollar keçdiyi üçün ölkəmiz Şərqlə Qərb arasında Şimal və Cənub nəqliyyat marşrutlarını birləşdirən abad təbii coğrafi mövqeyə malikdir. Bunlar Azərbaycana regionun ən böyük beynəlxalq logistika mərkəzinə çevrilməsinə imkan verən şərtlərdir. Son zamanlar Azərbaycanın regionunda bir neçə irimiqyaslı nəqliyyat infrastrukturunu layihələri hazırlanmışdır. Bakı Beynəlxalq Limanı Beynəlxalq Aeroportunun mürəkkəbliyi, beynəlxalq idxal avtomobil yolları, Şimal Cənub və Şərq Qərb yükdaşıma dəhlizlərində dəmir yolu üzrə xətlərin yenilənməsi nəticəsində ölkənin iqtisadi əlaqələri genişləniib.

2017-ci ilin sonunda başa çatdırılan Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu üzrə tikinti Azərbaycanın Avropa və Asiya ölkələri arasında malların daşınması üçün daşıma ölkəsi kimi əhəmiyyəti daha da artırır. Bu yol Asiya və Avropada ən qısa yoldur və ildə 30 milyon ton yük daşımaq gözlənilir. Azərbaycanın digər ölkələrlə birlikdə beynəlxalq layihələrdə yaxından iştirak etməsi və bu layihələrin maliyyələşdirilməsində öz payı olması ölkəmiz üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Azərbaycan beynəlxalq layihələrdə iştirak etməklə siyasi prioritetlər alır və toxunulmaz olduğunu qoruyur. Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri, Bakı-Tibilisi-Ərzurum qaz kəmərinin gəlirlərinə malik beynəlxalq səviyyəli logistika mərkəzlərinin yaradılması və inkişaf etdirilməsi əhəmiyyətli məsələlərdəndir.

Regionlarda beynəlxalq logistika mərkəzləri yaradılır, dünya ölkələri ilə ticarət dövriyyəsi artır, ölkələr malların tranzitindən gəlir götürür, malların başqa ölkələrə ixrac edilməsindən ötrü potensiallı şərait yaradılır ki, bu da öz növbəsində istehsal və xidmətin artmasına yol açır. Ölkəmizdə logistika sahəsində bir çox mərkəzlərin olmasına baxmayaraq, burada da bəzi problemlər mövcuddur. Azərbaycan Respublikasında logistika sistemində inkişafa təsir edən bir çox zəif və güclü cəhətlər mövcuddur.

Güclü tərəflər - region üzrə yeni limanlara aid kompleksin tikintisi və qonşu ölkələr ilə yeni dəmir yolu əlaqələrini yaratmaq kimi bir neçə iri infrastruktur üzrə layihələrin aparılması;

Zəif cəhətlər - qanunvericiliyə uyğun olaraq müxtəlif güzəşt mexanizmlərinin mövcudluğu.

Regionda yeni ticarət və logistika mərkəzləri üzrə inkişaf Azərbaycanın regionlarında sosial və iqtisadi inkişafının tərkib hissələrindəndir. Həmin mərkəzləri yaratmaq regionlarda yeni imkanlar yaradacaq, kənd təsərrüfatının artımını, kənd təsərrüfatı məhsullarının mərkəzləşdirilməsini, onların digər zonalarla qarşılıqlı əlaqəsini təmin edəcək, bu da regionların bir-birindən asılılığına, urbanizasiyanın çətinliklərini aradan qaldıra bilər. Eyni zamanda, müəyyən regionlarda istehlakdan ötrü nəzərdə tutulmuş ümumi növ məhsulların logistika və paylama mərkəzlərinin yaradılması məqsədəuyğundur. Müasir proqram təminatı ilə, logistika sahəsində peşəkar kadrlarla, məhsulların qəbulu, saxlanması, təhvil verilməsi və planlaşdırılması üzrə mərkəzləşdirilmiş sistemlərlə təchiz edilmiş həmin mərkəzlərdə ölkə sahibkarlarını çətin logistik xərclərdən (anbar, paylama, nəqliyyat və digər xərclər) xilas edəcək, iqtisadi inkişafa dəyər qatacaq.

Regionlarda ticarət və logistika mərkəzlərini yaratmaq və inkişaf etdirmək ümumi nəqliyyat növləri ilə infrastrukturun və nəqliyyatın təkmilləşdirilməsini tələb edəcəkdir. Beynəlxalq standartlara uyğun mühüm milli magistral yolların tikintisi, dəmir yolunun təmiri, nəqliyyatda elektrik qatarları üzrə rolu artırmaq, ictimai nəqliyyatda təhlükəsizlik standartlarının artırılması, mühafizə, ekoloji və yanğın təhlükəsizliyi qaydaları üzrə işlərin aparılması, ətraf mühitin mühafizəsinin gücləndirilməsi vacibdir. Bu, əsas logistik amil olan daxili logistika və nəqliyyat sisteminin inkişafına, ümumilikdə ölkənin hər yerində istehsal fəaliyyətini sürətləndirəcəkdir. Azad ticarətin işə salınması və Bakının regional zonaya çevrilməsi ilə 2020-ci il üzrə real ÜDM-in birbaşa və dolaylı yolla 110 milyon axınının 35 milyon manat artacağı, ümumilikdə 145 milyon manat və 2900 yeni layihənin yaradılması proqnozlaşdırılır (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il

6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş logistika və ticarətin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi, s.45).

Hesablamalardan görünür ki, inkişafda olan nəqliyyatın və logistika sisteminin birbaşa olaraq ÜDM-i 3 faizədək artırma bilər. Cari qlobal tendensiyaları idarə edən ticarətdə üç mühüm tendensiya var və bu tendensiyalar əhəmiyyətlidir. Birincisi, makroiqtisadi amillər beynəlxalq ticarətin artmasına müsbət təsirə malikdir. Son iki onillikdə açıq bazara və liberal ticarət sisteminə əsaslanmış inkişaf iqtisadi inkişafda əsas modellərdən biridir. Ümumdünya Ticarət Təşkilatı (ÜTT) tərəfindən dəstəklənən islahatlar vasitəsilə ticarəti təşviq edən qlobal razılaşmalar bu tendensiyaları sürətləndirdi. Nəticədə ticarət dünya ÜDM-yə aid artım tempi üzrə daha sürətlə artır. Dünya Bankı üzrə milli iqtisadiyyatlara dair məlumatlar və İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının (OECD) milli iqtisadiyyatlara dair hesabatı göstərir ki, dünya ÜDM-də əmtəə və xidmətlərin ixracının payı 1995-ci ildəkindən (1975-ci ildə 16,5 faiz) 22 faiz çoxdur. 2015-ci ildə (iqtisadi böhran səbəbindən zəiflədikdən sonra) 29,5 % artmışdır. Bu artımın digər əsas sürücüsü İEO bazarlarda orta təbəqənin güclənməsidir. İkinci olaraq, şirkət və sektor səviyyədə göstərilən amillərin istehsal seqmentlərinin coğrafi bölgüsünü də yaxşı inkişaf etdirir. Ümumi olaraq, şirkətlərdə beynəlxalq əməliyyatları genişləndirməyə sövq edən iki amil var.

Belə ki, onlar bir tərəfdən yeni və İEO bazarlarda böyümə imkanlarından yararlanmaq üçün əməliyyatlarını yeni coğrafi ərazilərə köçürürlər, digər tərəfdən isə aşağı qiymətli istehsal imkanlarından yararlanmaqdan ötrü istehsalda əməliyyatları inkişaf etdirirlər. Qlobal dəyər zəncirlərinin inkişafı və ixtisaslaşmada dərinləşmə bu tendensiyaları gücləndirir. Üçüncüsü, bəzi təşviq mexanizmlərinin inkişafı makro və mikro səviyyələri dəstəkləyir. Şübhəsiz ki, informasiya və kommunikasiya texnologiyaları üzrə inkişaf bu baxımdan əsas amillərdən biri sayıla bilər. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının timsalında qeyd olunduğu kimi, beynəlxalq ticarətdə gücləndirici və tənzimləyici və məsləhət orqanlarının sayı artır. Bu orqanlar beynəlxalq ticarətin qaydalarını müəyyən edir və ikitərəfli razılaşmaları təşviq edir, bu da həmçinin qlobal qeyri-tarif və tarif

maneələrini azaldır. Əlavə tələbatın ödənilməsi zərurəti nəticəsində əhəmiyyətli irəliləyiş əldə edilmişdir (məsələn, konteyner daşımalarında). Həcmlərinin sürətlə artmasına səbəb olmuşdur. Nəhayət, ticarətin maliyyələşdirilməsinin inkişafı və yeni maliyyə alətlərinin inkişafı ticarətin genişlənməsinə təkan verdi (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş logistika və ticarətin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi, s.5-6).

Göstərilən amillərin təsiri ilə dünya ticarətinin artması çatdırılmanın kəskin artmasına səbəb olmuşdur. BMT-nin Mal Ticarəti Məlumat Bazasına əsasən, regionlararası ticarət 1990-cı ildəki 1,8 trilyon dollardan 2013-cü il üzrə 17.2 trilyon dollara yüksəlib ki, bunların da 70%-i dəniz nəqliyyatıdır. Bu artımın əsas səbəbi Hindistan və Çin kimi ölkələrdə istehsal və istehlakın artması, Asiyada dəniz ticarətinin inkişafına töhfə verdi. Qlobal mərkəzlərə əsaslanan logistika mərkəzləri ilə əlavə dəyər yaratmaqda 3 mühüm amili mövcuddur. Birincisi, dəyər yaratmaq üçün infrastruktur və xidmətlər rəvan inkişaf etdirilməlidir, çünki seçilmiş təchizat zəncirlərində inkişafın tarazlaşdırılması daha effektivdir. Beləliklə, həddindən artıq vurğu infrastruktur çatışmazlığına və xidmət trafikinə gətirib çıxara bilər ki, bunlar da artım hissəsini məhdudlaşdırar (Əkbərov E.H. 2018: s.35).

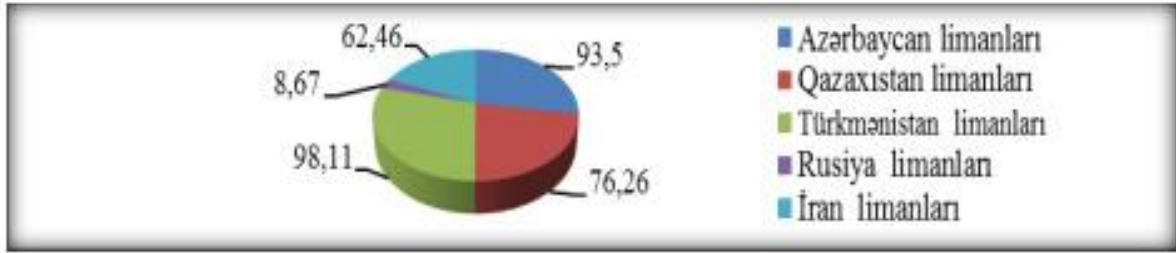
Digər tərəfdən, daha mürəkkəb xidmətlər infrastruktur çatışmazlığına səbəb ola bilər. İkincisi, aydın planlar və yaxşı düşünülmüş dizaynlar logistik evlərə investisiya etməkdən ötrü vacib amildir. Yanlış enerji sistemləri və qazanclar əməliyyatların başlanmasında və sürətləndirilməsində problemlərə səbəb ola bilər. Böyük potensial iş yerlərinin tikintisi böyük sərmayələr tələb etdiyindən, risklərin əvvəlcədən müvafiq qiymətləndirilməsini həyata keçirməyiniz vacibdir, bu mənada hərtərəfli düşünmə prosesi və səlis tədqiqatların inkişafı vacibdir. Üçüncüsü, əsas olaraq, logistika mərkəzlərinin tikintisində bütün təchizat zəncirini optimallaşdırma biləcək heç bir özəl tərəfdaş yoxdur. Şirkət səviyyəsində natamam dizayn və optimallaşdırma logistik mərkəzlərin səmərəsiz tikintisinə səbəb ola bilər. Hökumətin təchizat zəncirinin, həmçinin birbaşa və gömrük xarici maliyyələşdirmənin mövcudluğu logistik sistemin qurulmasına və inkişafına təsir

edən amillərdən biridir (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş logistika və ticarətin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi, s.8).

Azərbaycanın yerli istehsal sahəsində rəqabət üstünlüyü, həmçinin bitki yağları və meyvə şirələrinin sahəsində mövcud ticarət axınlarını nəzərə alsaq, ölkənin əsasən meyvə-tərəvəzin emalı mərkəzinə çevrilmək potensialının olduğunu görmək olar. Azərbaycanda əlavə dəyərli ticarət sahəsindən daha çox faydalar əldə etmək üçün emal sektorunun inkişafı əsas məqsədlərdən biri olmalıdır. Müxtəlif gömrük və vergi güzəştlərini təklif edilməlidir.

Asiya və Avropanı birləşdirən ən qısa nəqliyyata aid marşrutların qovşağı olaraq Azərbaycan Respublikasında nəqliyyata aiddə sektorun inkişaf etməsi ölkəmizdə əhəmiyyətlidir. Hal-hazırda Azərbaycanda nəqliyyat və logistika xidmətləri ilə məşğul olan 228 müəssisə fəaliyyətdədir ki, həmin müəssisələrdən biri “Azərbaycan Xəzər Dəniz Gəmiçiliyi” QSC-dir. Logistika xidmətlərinin tənzimlənməməsi vaxt itkisini artırır. 2016-cı ildə istismarda olan gəmilərin dayanma müddəti 2015-ci il ilə müqayisə etsək 1847 gəmi saatına qədər artıb. Bu artımlar donanmada təsərrüfatda fəaliyyətə mənfi təsir göstərmiş və gəlirliliyin azalmasına gətirib çıxarmışdır. Qeyd edək ki, “Azərbaycan Xəzər Dəniz Gəmiçiliyi” QSC-nin Xəzər dənizində fəaliyyətdə olan gəmilərlə yanaşı, Qara və Aralıq dənizlərində fəaliyyət göstərən 10 yük gəmisində nəqliyyata və logistikaya aid xidmətlərin zəifliyi körpü gözləməsi, yük gözləməsi, sənədləri və tezliklə gözləyirik. Donanmanın məlumatına görə, “Azərbaycan Xəzər Dəniz Gəmiçiliyi” QSC-nin tankerləri 2017-ci ildə Azərbaycanın limanlarında 582 çağırış edib və 54 418 saat itki verib. Oxşar vəziyyət Qazaxıstan, Türkmənistan və İran limanlarında da yaranıb. Azərbaycanın limanlarında səmərəsiz uçuş vaxtı itkiləri Qazaxıstan limanları ilə müqayisədə 17,24 saat, Rusiyanın limanları ilə müqayisə etdikdə 84,83 saat, İranın limanları ilə müqayisə etdikdə isə 31,04 saat artıb. Dünya təcrübəsindən görünür ki, gəmilərin limanlara giriş və çıxış əməliyyatları üzrə sərf olunan optimal vaxt 6,1 saat təşkil edir. Aşağıdakı diaqramda toplu daşıyıcılarda donanmanın səmərəsiz müvəqqəti itkiləri göstərilir.

Şəkil 2: Maye yük gəmiləri - 1 səfərə səmərəsiz vaxt itkisi, saatla

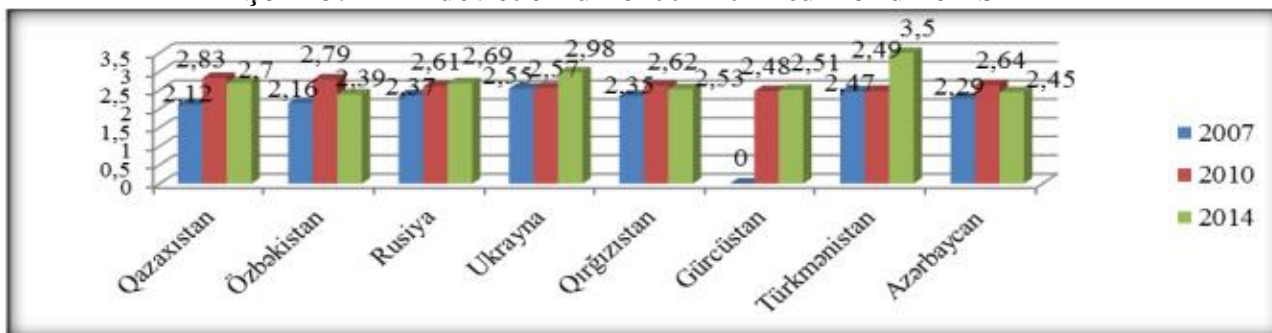

Mənbə: Yadigarov T.A. 2018, materiallar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Diaqramdan görünür ki, nəqliyyatın və logistikaya aid xidmətlərin qeyri-optimal olması səmərəsiz vaxt itkilərilə sonlanmışdır. Bu itkilər üzrə Türkmənistanın limanları üzrə fraxtçı təlimatlarını gözləməkdən ötrü 36938 saat, körpü gözləməkdən ötrü isə 25830 saat vaxtın sərf olunması məlumdur (Yadigarov T.A. 2018).

Bu əməliyyatlar üçün vaxt itkisi Azərbaycan limanlarında da baş verib. Strateji Yol Xəritəsinə əsasən, Çin, Avropa, Mərkəzi Asiya-Avropa, Orta Asiya-Qara dəniz, İran-Rusiya, İran-Qara dəniz, Rusiya və Hindistan marşrutları üzrə ticarət əlaqələrini inkişaf etdirmək üçün böyük infrastruktur layihələrində Ələt limanının istifadəyə verilməsi Azərbaycanın böyüməsinə və mühüm regional logistika mərkəzinə çevrilməsinə imkan verəcək mühüm ticarət yolları əhatə edir. Beynəlxalq təcrübə üzrə nəqliyyatın və logistikanın xidmətlərində səmərəliliyinin logistikada səmərəlilik indeksilə müəyyənləşdirildiyi məlumdur. LSI üzrə Azərbaycanın 2016-cı il üzrə materialları təqdim olunmadığı üçün bu indekslər üzrə hesablamalar aparılmamışdır. 2010 və 2014-2016-cı illərdə logistika sektorunun inkişaf etməsinə əsasən Almaniyanın 1-ci yerdə olmuşdur LSI-yə görə 2010-cu il üçün nəticə 4,11 bal, 2014-cü il üzrə 4,12, 2016-cı il üzrə isə 4,23 bal ilə qiymətləndirilməsi məlumdur. Sıralamada ilk 1-ci onluqda Sinqapurun, İsveçrənin, Niderlandın, Lüksemburqun, Yaponiyanın, Böyük Britaniyanın, Belçikanın və Norveçin daxil olduğu müəyyənləşdirilmişdir. MDB dövlətlərinin arasında 2010-2016-cü illər üzrə Qazaxıstanın da 2,7-2,8 bal ilə ön sıralarda olduğunu görmək olar.

Şəkil 3: MDB dövlətləri üzrə 2007-2014-cü illər üzrə LSI

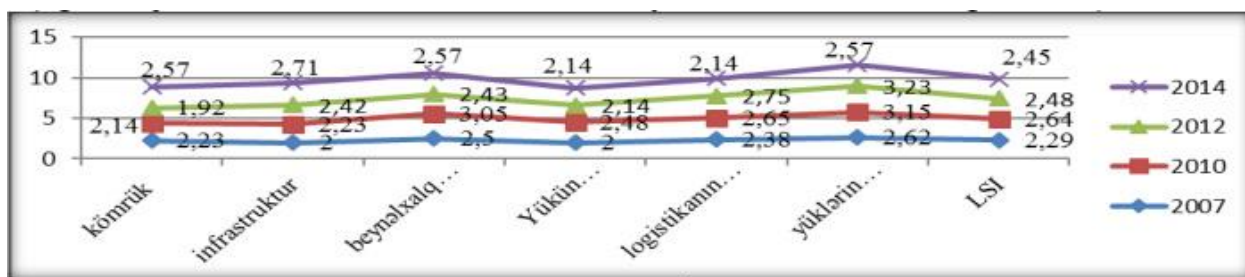
Mənbə: Yadigarov T.A. 2018, materiallar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Diaqramə təhlil etdikdə görünür ki, logistika sektorunda səmərəliliyin indeksinə əsasən Azərbaycanda 2007-ci il üzrə Rusiyanın, Ukraynanın, Qırğızıstanın və Türkmənistanın nəticələrindən geridə olmasına baxmayaraq, 2010-cu il üzrə Ukraynanın, Gürcüstanın və Türkmənistanın nəticələrini qabaqlamışdır. 2014-cü il üzrə isə 2013-cü illə müqayisədə LSI-i üzrə 7,2% aşağı nəticəni göstərməklə 3-cü qruplu ölkələr sırasında olmuşdur. 2014-cü il üzrə AMEA İqtisadiyyat İnstitutunun 60 illik Yubileyinə həsr edilmiş 522 il üzrə nəticələrə əsasən Azərbaycanın LSI-yə əsasən 2,45 bal ilə 160 ölkənin sırasında 125-ci yeri qazanmışdır. Beynəlxalq təcrübəyə görə, Azərbaycan Respublikasında LSI-ni hesablamadan ötrü 2014-cü il üzrə səmərəliliyin indikatorlarının gömrük əməliyyatları üzrə səmərəliliyin 2,57 bal, nəqliyyatda keyfiyyətin və informasiya texnologiyalarının 2,71 bal, beynəlxalq daşımalar üzrə buraxılma qabiliyyətində 2,57 bal, logistika üzrə komponentliyin 2,14 bal, yükləri izləmə qabiliyyətinin 2,57 bal, tələbatlara aid məntəqəyə çatdırılmanın tezliyinin 2,14 bal olduğu hesablanmışdır. Bu göstəricilər əsasında Azərbaycan Respublikasında LSI-nin dəyəri aşağıda göstərilən hesablamalar nəticəsində 2,45 təşkil etmişdir.

$$LSI(LPI)=2,57+2,71+2,57+2,14+2,57+2,14=14,7/6=2,45$$

Aşağıda göstərilən şəkil üzrə 2007-2014-cü illərdə Azərbaycan Respublikasında LSI-nin indikatorlarının dəyərləri verilmişdir.

Şəkil 4: Azərbaycanda logistikanın Səmərəlilik indikatorları

Mənbə: Yadigarov T.A. 2018, materiallar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Qrafikin təhlilinə əsasən 2016-cı il üzrə materialların təqdimi olmadığı üçün Azərbaycan Respublikasında LSI-nin hesab edilməmiş və 2014-cü il üzrə 2010 və 2012-ci il ilə müqayisə etdikdə bu göstəricinin azaldığını görmək olar. Bu azalmanın LSI-yə aid indikatorlarda səmərəliliyin artırılması istiqamətlərində loqistika xidmətlərində keyfiyyətin yüksəldilməsini planlaşdırmışdır. Qeyd edək ki, nəqliyyat və logistika xidmətlərinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi iqtisadi artımı sürətləndirir, bu xidmətlərdən əldə olunan gəlirlərin artımına, inflyasiya səviyyəsinə, ixrac və idxalın həcminə, daxili nəqliyyatın səmərəliliyi indeksinə, təsir göstərmək üçün logistikanın səmərəliliyi və s.

Cədvəl 2: Azərbaycan Respublikasında nəqliyyat xidmətindən əldə olunan gəlir və ona təsir edən amillərin dinamikası

İllər	Nəqliyyat üzrə istifadəyə verilən əsas fondlar,	Nəqliyyat üzrə investisiyaların həcmi, mln.manat	Ölkədə inflyasiyanın səviyyəsi, %-lə	İxrac üzrə həcm, mln.dollar	İdxal üzrə həcm, mln. dollar	Logistika üzrə səmərəlilik indeksi	Nəqliyyata aid xidmətdən ümumi gəlir, mln.manat
2010	729,3	2434,8	5,7	21360,2	6600,6	2,39	3065,8
2011	831,4	2509,4	7,9	26570,9	9756,0	2,44	3283,6
2012	1007,1	2610,3	1,0	23908,0	9653,0	2,49	3341,8
2013	890,6	3559,7	2,4	16592,3	9216,7	2,51	3508,8
2014	1393,6	2432,4	1,4	32841,6	10712,5	2,55	3678,1
2015	928,7	2195,3	4,0	30219,8	9187,7	2,82	4005,6
2016	1258,2	1391,0	12,4	8532,4	13118,4	2,91	4780,7
2017	1291,8	1491,0	13	5300,8	9720,4	2,98	5549,7

Mənbə: Yadigarov T.A. 2018: s.522, materiallar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

2016-cı ildə ölkə Prezidenti İlham Əliyev 2016-cı ildə “Azərbaycan Respublikasında logistika və ticarətin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”ni təsdiq edib. Həmin strateji yol xəritəsi ölkənin logistika və ümumi ticarətdə payının artırılması, mütəşəkkil və səmərəli strategiyanın həyata keçirilməsi üçün dövlət

orqanları üzrə fəaliyyətin əlaqələnməsi, dövlət investisiyalarının prioritetləşdirilməsi, özəl sərmayələrin mühüm regional logistika və ticarət mərkəzinə çevrilməsinə şərait yaradılması və bundan faydalanmaq məqsədi daşıyır. Bunun üçün Azərbaycanda ixrac potensialını genişləndirmək üçün həm ölkə daxilində, həm də xaricdə logistikaya aid mərkəzləri yaratmaq nəzərdə tutulmuşdur. Artıq Qazaxıstanda Aktauda Azərbaycan Respublikasının logistika və istehsal mərkəzləri fəaliyyət göstərir. Azərbaycan Respublikasında istehsal olunan kənd təsərrüfatının, sənaye və ərzaq məhsullarının Qazaxıstana və Mərkəzi Asiya üzrə başqa ölkələrə, o cümlədən Qazaxıstan mallarının ölkəmizə ixrac edilməsi üçün səmərəli şəraiti ortaya qoyur. Logistika mərkəzinin fəaliyyəti Azərbaycan ilə Qazaxıstan arasında ticarət-iqtisadi əlaqələrin və region üzrə nəqliyyat infrastrukturunu inkişaf etdirmək, beynəlxalq yükdaşımalarını artırmaq cəhətdən xüsusi əhəmiyyətlidir. Kənd təsərrüfatının və başqa ərzaq məhsullarını saxlamağı təmin edən mərkəz sahibkarlara, xüsusilə ixracatçılara bir sıra imkanlar və güzəştlər təklif edir (Əliyev X. 2018: s.53-54).

Belə logistik mərkəzlərin başqa ölkələrdə də yaradılması və ölkəmizin logistik imkanlarının genişləndirilməsi təkcə inkişafa deyil, həm də ölkəmizin beynəlxalq və regional və beynəlxalq ticarət üzrə rolunu artırmağa xidmət edəcəkdir. Bu, xarici ticarət dövriyyəsinə artıracaq ki, bu da son nəticə olaraq dövlətimizin maliyyə imkanlarını genişləndirəcək və iqtisadi artıma nail olacaqdır. Bundan əlavə, Bakıda Qaradağ rayonunda yerləşən Ələt qəsəbəsi üzrə yeni Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanında azad iqtisadi zonasının və limanda logistika qovşağının (hub) yaradılması yolu ilə tranzit yüklər üçün əlavə dəyər yaratmaq imkanları mövcuddur. Heydər Əliyev Beynəlxalq Aeroportu potensialın gücləndirilməsində mühüm rola malik olacaq. Ümumilikdə ölkəmiz əlverişli coğrafi mövqeyə malikdir onun tranzit ölkəsi kimi beynəlxalq yükdaşımalar üzrə dövlətin büdcəsinə vəsaitləri cəlb etməyi artırma və inkişaf etdikcə yeni yaradılmış imkanları bu vəsaitin hesabına artırma bilər.

II FƏSİL. QARABAĞ İQTİSADI RAYONUNDA İSTEHSAL SAHƏLƏRİNİN İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

2.1. Qarabağ iqtisadi rayonunun inkişaf tarixi

2020-ci ildə sentyabrın 27 tarixindən noyabrın 10 tarixinədək davam edən 44 günlük müharibə Cənubi Qafqazda regional təhlükəsizliyin arxitekturasını kökündən dəyişdirdi. Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi 30 il idi ki davam edirdi və beynəlxalq vasitəçilər münaqişənin həllində heç bir real irəliləyiş əldə etməyiblər. Ermənistanda qondarma “inqilabçı rejim” baş nazir Nikol Paşinyana siyasi və hərbi çağırışlara qarşı rəhbərlik edib və onilliklər ərzində əldə edilmiş razılaşma və prinsipləri rədd edərək, ATƏT-in Minsk Qrupunun Azərbaycana qarşı danışıqlarını dayandırıb. Paşinyanın artan gərginliyi və düşmənçiliyi Azərbaycanda genişmiqyaslı hərbi əks-hücumun başlanmasına gətirib çıxardı ki, bu da tarixdə bu gün 44-cü müharibəyə bənzəyir. Azərbaycan Cənubi Qafqazda yeni eranın, sülh və yüksəliş dövrünün açılması üçün ərazi bütövlüyünün bərpasında mühüm rol oynamışdır. 44 Bununla belə, müasir müharibənin hadisələri Cənubi Qafqazın və beynəlxalq ictimaiyyətin əldə etdiyi dərslərin imkanları xaricindədir.

Müharibə 2020-ci ildə noyabrın 10 tarixində Azərbaycanla Ermənistan və Rusiyanın Üçtərəfli Bəyannaməsinin imzalanması ilə başa çatmışdır. Müqaviləyə

əsasən, 1960-cı ildə Qarabağ bölgəsinə hərbi qulluqçu, 90 silahlı transportyor, 380 maşın və xüsusi texnikalara yerləşdirilmişdir. Bundan başqa, Ağdam rayonunda Rusiya-Türkiyə bölməsi üçün dayanacaq mərkəzi tikilib. Türkiyənin sülh prosesində iştirakı bölgədə sülhün dondurulması üçün çox önəmlidir və üçtərəfli bəyannamə silahların dayandırılması üçün mühüm sənədə çevrilib. Noyabrın 10-da qəbul edilmiş üçtərəfli bəyannaməyə əsasən, Ermənistan Azərbaycanın yurisdiksiyasında olan Ağdama, Kəlbəcərə və Laçına qayıdır və Azərbaycan tərəfi Ermənistan və Ermənistan arasında humanitar birlik kimi istifadə olunacaq Laçın təhlükəsizlik dəhlizinə zəmanət verir. Azərbaycan İAEƏ-nin bərpa olunması və ölkənin infrastrukturunu yaxşılaşdırmaqdan ötrü irimiqyaslı proqram təqdim edilib və bu proses üzrə çoxlu sayda beynəlxalq təşkilatların iştirakı məlumdur. Azərbaycanla Türkiyənin və İtaliyanın şirkətlərilə müqavilələrə imza atılmışdır və total iqtisadi inteqrasiyada mühüm elementlər olan bütün yolların, dəmir yolu və başqa zəruri infrastrukturun təmiri üzərində işləyir. Bununla belə, üçtərəfli Bəyannamənin 10 noyabr tarixli bütün müddələrinin, o cümlədən iqtisadi təhlükəsizlik və əməkdaşlıqdan ötrü əhəmiyyət kəsb edən 4 və 9-cu maddələrin icrasında görünür ki, problem və çətinliklər qalmaqdadır. 10 noyabr 2020-ci il tarixli sazişin 9-cu maddəsində Azərbaycan və Naxçıvanın ərazisi də daxil edilməklə, regionda bütün kommunikasiyalarda məhdudlaşdırılma olacağı aydın olaraq göstərilir. IX maddə üzrə dəqiq mətn aşağıdakı kimidir: Region üzrə ümumi nəqliyyat və iqtisadi əlaqələrin bərpası aparılacaq. Ermənistan Demokratik Respublikası Azərbaycanın qərb ölkələri ilə NMR-sı arasında nəqliyyatda əlaqələrin təhlükəsizlik məsələlərini təmin etməkdən ötrü hər iki ölkənin vətəndaşları, vasitələri və mal varlıqları arasındakı maneə nəzarət altına alınmalıdır (Cəfərova E., Hüseynov V., Bağırov O., Hacıyev Ş., Əsgərova R. 2021: s.8).

Ali Baş Komandanın komandanlığı ilə 44 günlük davam edən ordu qələbəsindən sonra həyatımızda yeni dövr - İAEƏ-də, yəni münaqişədən sonra, daha doğrusu, həyatın bərpası başlayıb. İlk olaraq onu göstərmək olar ki, İAEƏ-mizi qısa müddət ərzində bərpa etmək mümkün deyil və bu problemin həlli istiqamətində addım-addım yanaşmalar prioritetləri müəyyən edib ardıcıl şəkildə

həyata keçirməlidir. Təbii ki, bu proses bir neçə il çəkəcək. Birincisi, İAEƏ-in təhlükəsizlik məsələlərini təmin etməkdən ötrü rayon hərbi təchizatdan məhrum edilmiş, geniş müdafiə, səngər və istehkam sahələrini əhatə etmiş, torpaqlar əvvəlki vəziyyətinə qaytarılmışdır. Zərərçəkmiş şəhər və kəndlərə dəyən maddi, maddi-mədəniyyət, ekoloji və ekoloji ziyan qiymətləndirilməli, milli təhlükəsizliyimizi, müvafiq müdafiə obyektlərini və paralel infrastruktur layihələrini təmin etmək üçün İAEƏ-də sərhədlər təmin edilməlidir (Bayramov V. 2021).

Dövlət bir yandan İAEƏ-in inkişafı və bərpa edilməsi yönündə aparılan tədbirlər, o cümlədən bu rayonların iqtisadi potensialı Azərbaycana, xüsusilə qeyri-neft sektoruna yeni yerli və xarici investisiyaları cəlb etməyə zəmin yaradacaqdır. İAEƏ-inin inkişaf və bərpa edilməsinə vahid yanaşmanı təmin etməkdən ötrü tədbirlər dörd mərhələdə həyata keçiriləcək. Birinci mərhələ idarəetmə və təhlükəsizlik, infrastruktur məsələlərini əhatə edir, növbəti mərhələ sosial xidmətlərin inkişafı, iqtisadiyyatın bərpası və inkişafıdır. Avtomobil nəqliyyatı, mühəndis infrastrukturunu, irriqasiya və meliorasiya sistemlərinin tikintisi, ənənəvi və alternativ enerji istehsalı üzrə investisiya layihələrinin həyata keçirilməsində dövlət-özəl sektor tərəfdaşlığından istifadə edilməsi təklif olunur. Maliyyə fəaliyyətini stimullaşdırmaq üçün azad olunmuş torpaqlarda xüsusi iqtisadi rejimin tətbiqi vacibdir. Bunun nəticəsidir ki, dövlət, dövlətlərin, evlərin və məmləkətlərin özəlliklərini, ölkəmizin və regionlarımızın davamlı və bərabərhüquqlu inkişafını təmin etməkdən ötrü məqsədi ilə AR-nın regionlarında sosial-iqtisadi proqramın həyata keçirilməsinə yardım etməyi öz üzərinə götürmüşdür. İAEƏ köklü surətdə dəyişmiş, ölkənin iqtisadi potensialı yüksəlmiş, infrastruktur təminatı, kommunal xidmətlərin keyfiyyəti və əhalinin təhlükəsizliyi yaxşılaşmışdır. Tədricən aparılan islahatlar və həyata keçirilən mühüm tədbirlər ölkəmizin müdafiə üçün iqtisadi və hərbi resurslarını da gücləndirmiş, 44 gün ərzində baş vermiş Vətən Müharibəsində qazanılan böyük qələbə üçün möhkəm zəmin yaratmışdır. İndi İAEƏ-in bərpa olunması, gələcəkdə inkişafın təmin edilməsi, lazımi infrastrukturun yaradılması, sakinlərin öz doğma yurdlarına

qovuşması üçün böyük tədbirlər təklif olunur. Bütün işlərin vahid inkişaf sxemi üzrə aparılmasının üstünlüyü ondan ibarətdir ki, bərabər inkişaf ehtiyacları iqtisadi potensialla, təbii ehtiyatlarla və azad edilmiş ərazinin yenidən təşkilinə səyahət üçün böyük imkanlarla zəngin olsun (<https://ereforms.gov.az/az/media/xeberler/ramil-huseyn-iqtisadi-rayonların-yeni-bolgusu-qarabağın-ve-serqi-zengezurun-inkisafini-suretlandirecek-183>).

Yeni Qarabağ zəngin tarixi və mədəni irsə malik olan Qarabağın, o cümlədən Ağdamın, Şuşanın, Füzulinin, Tərtərin, Xocavəndin, Xocalının və Xankəndi şəhərinin, eləcə də Ağcabədi və Qarabağ bölgəsinin Bərdə rayonları daxildir. İqtisadi rayonun yaradılması vacib sayılırdı. İAEƏ-in ölkə iqtisadiyyatına yenidən inteqrasiyası digər iqtisadi rayonların, həmçinin Aran və Gəncə-Qazax iqtisadi rayonları üzrə daha səmərəli planlaşdırılmasını, iqtisadiyyatın idarə edilməsində çevikliyin təmin edilməsini və bu məqsəd ilə həmin iqtisadi rayonlar üzrə tərkibə yenidən baxılmasını tələb edirdi. Ölkənin Prezidenti cənab İlham Əliyevin 2021-ci ildə 7 iyul tarixli Sərəncamına əsasən yeni iqtisadi rayonların bölünməsi təsdiq edilmişdir. Sərəncam İAEƏ-in bərpa olunması, gələcəkdə inkişafın təmin edilməsi, lazımi infrastrukturun yaradılması və sakinlərin ölkələrinə qayıtması üçün mühüm tədbirlər görəcəyini bildirir. Bütün işlərin vahid inkişaf planı altında aparılmasının üstünlüyü ondan ibarətdir ki, azad edilmiş ərazinin bölünməsinə azaltmaq üçün zəngin iqtisadi potensiala, təbii sərvətlərə və xarici səyahətlər üçün böyük imkanlara malik bərabər inkişaf ehtiyaclarına ehtiyac var (Azərbaycan Respublikasında iqtisadi rayonların yeni bölgüsü haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, 2021).

Azərbaycan Respublikasında yeni iqtisadi bölgünü şərh edən İqtisadi Təhlil və Kommunikasiyanın İslahatları Mərkəzində icraçı direktoru müavini Ramil Hüseyn bildirmişdir ki, Azərbaycanda cəmi 10 iqtisadi rayon mövcud olmuşdur. Yeni iqtisadi bölgüyə görə, iqtisadi rayonlar üzrə say 14-ə çatıb: Bəli, Azərbaycan ərazisinin azad edilməsi iqtisadi bölgüyə yenidən baxılması tələb olunur.

Cədvəl 3: Azərbaycan Respublikasının yeni yaradılmış iqtisadi rayonlarının bölgüsü

İqtisadi rayonlar	İqtisadi rayonlara daxil olan inzibati rayonlar
Bakı iqtisadi rayonu	Bakı şəhəri
Naxçıvan iqtisadi rayonu	Naxçıvan şəhəri, Babək, Culfa, Kəngərli, Ordubad, Sədərək, Şahbuz və Şərur rayonları
Abşeron–Xızı iqtisadi rayonu	Sumqayıt şəhəri, Abşeron və Xızı rayonları
Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu	Ağsu, İsmayilli, Qobustan və Şamaxı rayonlar
Gəncə–Daşkəsən iqtisadi rayonu	Gəncə və Naftalan şəhərləri, Daşkəsən, Goranboy, Göygöl və Samux rayonları
Qarabağ iqtisadi rayonu	Xankəndi şəhəri, Ağcabədi, Ağdam, Bərdə, Füzuli, Xocalı, Xocavənd, Şuşa və Tərtər rayonları
Qazax–Tovuz iqtisadi rayonu	Ağstafa, Gədəbəy, Qazax, Şəmkir və Tovuz rayonları
Quba–Xaçmaz iqtisadi rayonu	Xaçmaz, Quba, Qusar, Siyəzən və Şabran rayonları
Lənkəran–Astara iqtisadi rayonu	Astara, Cəlilabad, Lerik, Lənkəran, Masallı və Yardımlı rayonları
Mərkəzi Aran iqtisadi rayonu	Mingəçevir şəhəri, Ağdaş, Göyçay, Kürdəmir, Ucar, Yevlax və Zərdab rayonları
Mil–Muğan iqtisadi rayonu	Beyləqan, İmişli, Saatlı və Sabirabad rayonları

Mənbə: Azərbaycan Respublikasında iqtisadi rayonların yeni bölgüsü haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, 2021.

Aşağıdakı ardıcılıqla müşahidə edildiyi kimi, bu bölmə Qarabağ iqtisadi bölgəsinə xidmətdədir. Onun üçün Qarabağ iqtisadi rayonu və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu yaradılmışdır. Azərbaycanın iqtisadiyyatı 3 dəfədən çox artdığı halda, regional və sahəvi iqtisadiyyatın strukturu dəyişdiyi halda, Qarabağda iqtisadi dövriyyə məsələlərinə qaytarılması və regional kommunikasiyaları, həmçinin Zəngəzur dəhlizini açmaq perspektivində inqilab yaratdı.

Zəngəzur Şərq bölgəsinin yaradılmasını, həmçinin iqtisadi və tarixi ədalətin bərpasını vurğulayırdı. Sərəncamda həmçinin bildirilir ki, onlar Zəngəzur yaylasının şərq tərəfində, Zəngəzurla əhatə olunmuş, Kəlbəcər və Laçından Naxçıvan Muxtar Respublikasına kimi geniş ərazini əhatə edən Ermənistanla sərhəddə yerləşirdilər. Zəngilanın, Qubadlının, Cəbrayılın, Laçının və Kəlbəcərin bir iqtisadi rayonda zəruri mədəni əlaqələri təşkil edir. Müəyyənləşdirmək olar ki, Qarabağ Ağdamı, Şuşanı, Füzulini, Tərtəri, Xocavəndi, Xocalını və Xankəndi şəhəri, həmçinin Bərdəni də əhatə edir və zəngin tarixi, mədəni irs, əsrarəngiz təbiəti olan qədim bir bölgədir (<https://ereforms.gov.az/az/media/xeberler/ramil-huseyn-iqtisadi-rayonlarin-yeni-bolgusu-qarabagin-ve-serqi-zengezurun-inkisafini-suretlendirecek-183>).

Şəkil 5: Qarabağ iqtisadi rayonu

Mənbə: <https://www.economy.gov.az/article/qarabag-iqtisadi-rayonu/31889>, materiallar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Azərbaycanda yeni regional iqtisadi bölmə iqtisadi ixtisaslaşma, effektiv investisiya planının həyata keçirilməsi və çevik regional idarəetmə təklif edəcək. Yeni iqtisadi zonaların yaradılması müharibədən 44 gün sonra azad edilmiş ərazilərin bərpasına və inkişafına təkan verəcək. İqtisadi rayonlar üzrə yeni bölgü azad edilmiş ərazilər üçün unikal inkişaf planının yaradılması üçün addım-addım mühüm hesab olunur. Bu, azad edilmiş ərazinin təzi yarışı təsərrüfatına inteqrasiyası baxımından da mühüm əhəmiyyətə malikdir ki, bu da regional iqtisadi inkişaf tədbirlərinin səmərəliliyinin artırılmasını, təsərrüfat idarəetməsinin səmərəliliyini və bu rayonların iqtisadi strukturunun nəzərdən keçirilməsini tələb edir. Şübhə yoxdur ki, bərpadan sonra İAEƏ-də yaranan iqtisadi imkanlar təzi yarışlarının iqtisadiyyatına mühüm təsir göstərəcək. Çünki Qarabağda 7000-ə yaxın layihə məşğul olduğu üçün taxıl istehsalının 24 faizi, yağ istehsalının 41 faizi, illik istehsalın 46 faizi, ət istehsalının 18 faizi, süd istehsalının 34 faizi bağlanıb. Əvvəllər işğal olunmuş, hətta Ermənistan tərəfindən qeyri-qanuni işğal olunmamış ərazilərdə qızıl, mis, civə, xromit, qurğuşun və sinkin müxtəlif zəngin yataqları var (Baghirov O. 2021: <https://www.eurasiareview.com/28092021-with-new-economic-regions-karabakh-set-to-become-economic-driver-of-caucasus-oped>).

Qarabağ İqtisadi Rayonu Azərbaycanda 14 maliyyə iqtisadi rayonundan biridir. Bura Ağdam, Ağcabədi, Füzuli, Bərdə, Şuşa, Xocavənd, Tərtər kimi inzibati rayonlar və Xankəndi şəhəri aiddir. Sahəsi 7330 km²-dir. 2020-ci ilin əvvəli Qarabağın iqtisadi əhalisi 900,3 milyon nəfərdir ki, bu da Azərbaycanın əhalisinin

8,94 faizini təşkil edir (<https://vestikavkaza.ru/news/ilham-aliev-podpisal-ukaz-o-novom-delenii-ekonomiceskih-rajonov-azerbajdzana.html>).

Cədvəl 4: Qarabağ iqtisadi rayonu haqqında ümumi məlumat

İqtisadi rayona daxil olan inzibati rayonlar	Xankəndi şəhəri, Ağcabədi, Ağdam, Bərdə, Füzuli, Xocalı, Xocavənd, Şuşa və Tərtər rayonları
Ərazisi	8,99 min km ²
Əhalisi	904,5 min nəfər
İqtisadiyyatının əsas hissələri	Kənd təsərrüfatı, sənaye və turizm
Təbii ehtiyatları	Polimetal filiz yataqları, tikinti materialları mineral sular

Mənbə: <https://www.economy.gov.az/article/qarabag-iqtisadi-rayonu/31889>, materiallar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Yeni bölgüyə uzaqqörən strateji yanaşma planlı reinteqrasiya faktıdır və gələcəyə daha optimist proqnozlar verməyə əsas verir. Sənədin ən diqqətçəkən məqamlarından biri Şərqi Zəngəzura aid iqtisadi rayonun bərpa edilməsidir. Eyniadlı dağ silsilələri ilə əhatələnmiş, Zəngəzur yaylasının şərqində, Kəlbəcər və Laçından Naxçıvana qədər geniş ərazini əhatə etməsi, eyni coğrafi ərazidə yerləşməsi və tarixən bir-birilə bağlılığı Zəngilan, Qubadlı, Cəbrayılın birləşdirilməsini zəruriləşdirir. Həmçinin gözəl təbiətə və digər xüsusi keyfiyyətlərə malik olan qədim Qarabağın, o cümlədən Ağdamın, Şuşanın, Füzulinin, Tərtərin, Xocavəndin, Xocalının və Xankəndinin bərpasını və sürətləndirilmiş inkişafını təmin etməkdir (<https://xalqqazeti.com/mobile/az/news/80407>).

Azərbaycanda iqtisadi rayonlara aid yeni bölgünün barəsində fərmanın daha bir üstünlüyü: onilliklər ərzində Qarabağı “aşağı”, “yüksək”, “dağ”lara böldük və sovet dövründə leksikonumuzu məhz bu sözlər tuturdu. Prezidentin məlum sərəncamında bu ərazi birmənalı olaraq Qarabağ iqtisadi rayonu adlandırıldı və işğaldan azad olunmuş rayonlarımız ora daxil edildi. Sənədə əsasən, hələ də işğal olunmamış ərazilər Qarabağ iqtisadi rayonuna daxildir. Həmin görülən işlər region üzrə iqtisadi potensialının artırılması və heç kimin separatçı ideyalarla oynamaması cəhətdən əhəmiyyətlidir.

2.2. 2-ci Qarabağ müharibəsindən sonra Qarabağ iqtisadi rayonunda istehsalın inkişafına dair addımlar

27 sentyabr 2020-ci ildə ermənilərin dinc Azərbaycan yaşayış məntəqələrinə hücumundan sonra Azərbaycan ordusunun özünümüdafiə hüququ əsasında başladığı əməliyyat 44 gün ərzində qələbə ilə başa çatıb. Ermənistanın 27 sentyabr 2020-ci il 27 sentyabrda başladığı hücumlara cavab olaraq öz ərazilərini erməni işğalından azad edib. Həmin gün Ermənistan Dağlıq Qarabağdakı vəziyyətlə bağlı “hərbi vəziyyət” və “ümumi səfərbərlik” elan edib. Azərbaycan parlamenti ölkənin bəzi şəhər və rayonlarında hərbi vəziyyətin elan olunması barəsində qərarlar qəbul etmişdir. 28 sentyabr 2020-ci ildə Ermənistanın Tərtər şəhərini atəşə tutmasından və hücumlarını davam etdirməsindən sonra Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev ölkə üzrə qismən səfərbərliyin elan olunması barəsində qərar imzalamışdır (Yukarı Karabağ'da 44 Gündə Gelen Zafer. 2021: s.39).

Aydın idi ki, Azərbaycanın qanuni özünümüdafiə hüququ var və bu hüquq bütün işğal olunmuş ərazilər azad edilənə kimi davam edər. Əslində, Qarabağın və onun ətrafında yenidən başlayan münaqişələr 9 noyabr 2020-ci ildə razılaşma ilə başa çatıb və Ermənistan Qarabağdan tamamilə çıxmağa razılıq verməli olub. Bu münaqişələrlə bağlı gündəmə gələn əsas problem Ermənistanda silahlı qüvvələrin döyüş bölgəsində və ya döyüş bölgəsindən uzaqda yerləşən bir çox Azərbaycan yaşayış məntəqələrinə hücumları olub. Bu hücumlar nəticəsində çoxlu sayda mülki şəxslər həlak olmuşdur, bir çox mülki yaşayış ərazilərinə böyük zərər dəymişdir. Azərbaycanın bu hərbi qələbəsindən sonra əldə olunan siyasi razılaşmanın həyata keçirilməsi prosesi davam edir. Onların arasında Qarabağdakı yaşayış məntəqələrinin Azərbaycan qüvvələrinə verilməsi ilə yanaşı, minlərlə məcburi köçkünün öz əvvəlki yerlərinə qayıtmasının təmin edilməsi və dəymiş ziyanın ödənilməsi hüquqi gündəmdə duran mühüm məsələlərdən biridir.

İkinci Qarabağ müharibəsi illərində Azərbaycan Respublikası hərbi qələbə ilə yanaşı, böyük diplomatik və siyasi uğurlarını da davam etdirmişdir. Belə ki, bu müharibədə Azərbaycana bilavasitə dəstək verən Türkiyə Respublikası və Pakistanla yanaşı, İsrail, Ukrayna və Gürcüstan da azərbaycanpərəst mövqe

nümayiş etdirdi. Eyni zamanda, Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatı (KTMT) çərçivəsində Rusiya Federasiyasının Ermənistanla müttəfiq olan rəsmi dairələri, o cümlədən Prezident Putin Dağlıq Qarabağı və ona bitişik əraziləri Azərbaycan Respublikasının suveren torpaqları elan etdilər (Sani Hacıyev <http://www.geostrategiya.az/news.php?id=130> İkinci Qarabağ müharibəsi Azərbaycan və Türkiyə münasibətləri).

1990-cı illərin əvvəllərindəki iqtisadi vəziyyəti 2020-ci illə müqayisə etsək, fərqli mənzərə ortaya çıxır. O zaman hər iki ölkə sosial-iqtisadi çətinliklərlə üzləşmişdi, amma bu gün biz 50 mlrd. dollara yaxın ÜDM-i olan Azərbaycana qarşı 14 milyard dollar ÜDM-i olan Ermənistanı görürük. Uzun illər Azərbaycanın hərbi büdcəsi Ermənistanın dövlət büdcəsini üstələyirdi. Ermənistan və Azərbaycanın hərbi sənaye səviyyəsini müəyyən edən əsas göstəriciləri (2019-cu il) elan olunmuş iqtisadi potensialla müqayisə etməklə də maraqlı nəticələr əldə edilir. Lakin Ermənistanın məhdud iqtisadi və maliyyə imkanlarına baxmayaraq, hərbi xərclər ÜDM-in ÜDM-ə nisbəti (4%-ə qarşı 4%), adambaşına düşən hərbi xərclər (230-230 ABŞ dolları), hərbi xərclərin büdcə xərclərinə (16-dan %-dən 12%-ə qədər). Yəni Azərbaycan hərbi xərclərlə yanaşı, digər xərcləri də davam etdirib və onları balanslaşdırmağa çalışıb.

Ermənistan isə öz hərbi imkanlarından qat-qat böyük paya malik idi və nəticədə yenidən məğlub oldu. İqtisadi güc tək-cə İkinci Qarabağ müharibəsinə gətirib çıxaran prosesdə (hərbi texnika, yüksək texnologiya, pilotsuz nəqliyyat vasitələri və s. alınması üçün) ən mühüm amillərdən biri deyil, həm də müharibədən sonrakı dövr üçün çox mühüm tədbirdir. Artıq Azərbaycan işğaldan geri qaytarılan torpaqların bərpasına başlayıb, rayonlarda yeni yol infrastrukturunu tikilir. 2021-ci ilin büdcə müzakirələri zamanı Ermənistan tərəfi parlamentdə təhsilə mərkəzi xərclərin məcburi şəkildə azaldılmasını təsdiqləyib. Koronavirus pandemiyası Azərbaycan və Ermənistanın iqtisadiyyatına da təsir edib, lakin Ermənistanda xəstə və ölüm hallarının sayı daha çox olub (Aslanlı K. 2020: s.9).

“Azərbaycan Respublikasında yeni iqtisadi rayonların bölünməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 7 iyul tarixli Sərəncamına görə

Qarabağ iqtisadi rayonu yaradılmışdır. İqtisadi islahatlar Azərbaycanın öz doğma torpaqlarını işğaldan azad etməkdən ötrü mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi və iqtisadi inkişafı bərpasını aparmaqdan ötrü bu ölkələrdə sürətli bərpaya ehtiyac var idi. Şübhəsiz ki, bu cür bölgü rayonların tarixi adlarının bərpası, eləcə də iqtisadi ixtisaslaşmanın təmin edilməsi, səmərəli investisiya tədbirlərinin həyata keçirilməsi, hökumətdə çevikliyin artırılması əhəmiyyətli olacaqdır. Belə yanaşma, o cümlədən Böyük Vətən Müharibəsi üzərində tarixi Qələbədən sonra ortaya çıxan yeni şeylər ölkəmizi düşməndən təmizləməklə yanaşı, ölkələrimizin yeniləşməsinə, inkişafına güclü təkan olacaq. Regionların ahəngdar və zəngin iqtisadi inkişafı ölkə iqtisadiyyatının inkişafına, xalqımızın sağlamlığına öz töhfəsini verəcəkdir. Bunların hamısı Şərqi Zəngəzurda və Qarabağ iqtisadi rayonunda mühüm iqtisadi məskunlaşma, strateji, iqtisadi və tarixi bir addım olmasından xəbər verir. Beləliklə, Yuxarı Qarabağın və Kəlbəcər-Laçının iqtisadiyyatlarının hazırda Qarabağ bölgəsinin iqtisadiyyatının bir hissəsi olması, Şərqi Zəngəzurun regionun iqtisadi gücündən istifadə edərək genişlənməsi göz qabağındadır.

Qarabağ bölgəsi sənaye, turizm və kənd təsərrüfatının sahələri üzrə böyük iqtisadi təsirə malikdir. Şərqi Zəngəzur həm də mühüm iqtisadi potensiala malik ərazidir. İndi həmin yerlərdə bərpa işləri başa çatıb. Yeni bölmə bizə açıq ərazilərdə, ümumilikdə Qarabağda bərpa və bərpa prosesini sürətləndirməyə, iqtisadi inkişafı sürətləndirməyə və tənzimlənməyə şərait yaradır. Mütəxəssislərin fikrincə, Qarabağ regionunun və Şərqi Zəngəzur üzrə iqtisadi rayonların yaradılması Azərbaycan iqtisadiyyatını üç dəfədən çox artırmış, iqtisadiyyatın regional və sahə strukturunu dəyişdirmiş, o cümlədən Qarabağın iqtisadi dövrüyyəyə qaytarılması və regional iqtisadi rayonların açılması perspektivlərini müəyyən etmişdir. Bir sözlə, “Azərbaycan Respublikasının iqtisadi rayonlarının yeni bölgüsü haqqında” sərəncamda qeyd olunduğu kimi, Qarabağ bölgəsində sürətli inkişaf üçün əlverişli mühit yaradılmışdır.

Cədvəl 5: Qarabağ iqtisadi rayonunda turizmin əsas göstəriciləri

	2016	2017	2018	2019	2020

Mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrin sayı, vahid	4	4	5	7	7
onlarda:					
nömrələrin sayı, vahid	96	96	106	132	132
birdəfəlik tutum, yer	206	206	236	288	288
Yerləşdirilmiş şəxslərin sayı, nəfər	1968	2205	2652	5235	4175
Gecələmələrin sayı, adam-gecə	2174	2630	3198	5624	4539
Mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrin gəlirləri, min manat	78,7	87,8	119,4	242,7	247,2
Mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrin xərcləri, min manat	74,5	75,5	73,1	135,6	122,3

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/regions/>, materiallar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Qarabağın və Şərqi Zəngəzurun iqtisadi rayonlarının yaradılmasının Azərbaycanın, eləcə də Qarabağın iqtisadiyyatına müsbət təsirindən danışıarkən bir məqamı da vurğulamaq istərdim. Qarabağın və Şərqi Zəngəzurun iqtisadi rayonlarının tərkibinə daxil olan ərazilərin (Ağdam, Füzuli, Şuşa, Cəbrayıl, Kəlbəcər, Qubadlı, Laçın, Zəngilan və digər torpaqlar) yeraltı sərvətləri 30 il müddətində ermənilərin vasitəsilə talan edilmiş, oğurlanaraq Ermənistan. Məsələn, işğalçı düşmən Laçın kimi sərvətlərlə zəngin ərazini işğal zamanı tamamilə talan edib, meşələri qırıb işğalçı ölkəyə aparıb. Ölkənin ən çox mühafizə olunan təbiət ərazilərindən ikisi - Qaragöl Dövlət Təbiət Qoruğu və Laçın Dövlət Təbiət Qoruğuna ciddi ziyan dəyib. Zalhagöl, Qaragöl, Canlıgöl, Işıqlı Qaragöl kimi göllər Azərbaycan üzrə işğal edilmiş ərazilərdə ekoloji əhəmiyyətə görə tərk edilmiş göllər böyük antropogen təsirə məruz qalmışdır. Ölkənin meşələrinin əhəmiyyətli bir hissəsi Ermənistan tərəfindən məhv edilmişdir (<https://xalqqazeti.com/mobile/az/news/83306>).

Milli sosial rifah səviyyəsini uyğun olaraq yüksəldilməsi və əhalinin işğaldan qurtarılan bölgələrə qayıtmasını təmin etmək məqsədilə yüksək, dayanıqlı, hərtərəfli və üstünlük təşkil edən özəl təşəbbüslər əsasında iqtisadi artımın sürətləndirilməsi Azərbaycanda yeni inkişafın ideologiyasını müəyyənləşdirir. Uğurlu tərəfdaşlıq, biznes və status üçlüyü arasındakı əlaqə uzunmüddətli və sürətli milli inkişafın qorunması ilə dəstəklənəcəkdir. Bundan əlavə, ticarət rejimlərinin liberallaşdırılması, özəl mülkiyyətə məxsus institutları gücləndirmək,

ticarətin idarə edilməsinin genişləndirilməsi və yerli bazarlara çıxış bazar islahatları vasitəsilə iqtisadiyyatda səmərəli idarəçilik üçün iqtisadi inkişafın əsas hərəkətverici qüvvəsi olacaqdır (Azərbaycan 2030: Sosial-İqtisadi İnkişafın Milli Prioritetləri 2021).

Ümumiyyətlə, işğaldan azad edilmiş ərazinin əsaslı şəkildə bərpası və müasir infrastrukturunu yaratmaq Qarabağ regionunun inkişafında mühüm strateji istiqamətlərindən biridir. Prosesi bərpa etmədən bu sahələrin sosial və iqtisadi inkişafını dirçəltmək real deyil. Bərpa və yenidənqurma prosesini reallaşdırmaq Azərbaycan üçün daha yüksək iqtisadi inkişafa və yeni iş yerlərini yaratmağa gətirib çıxaracaqdır. Sərbəst buraxılan ərazilərdə yeni texnologiyaların tətbiqi daha asandır, çünki infrastruktur tamamilə dağıdılıb və onun üçün də bu bölgələr sıfırdan yenidən qurulub. Buna görə də Qarabağda bərpa prosesi üzrə texnologiyaya aid yeniliklərdən istifadə, ən müasir standartlara uyğun infrastrukturun yaradılması əsas məqsədlərdən biridir. Gələcəkdə bu rayonların bərpası üçün əldə olunan təcrübələr başqa ölkələrdə də tətbiq oluna bilər. Ümumiyyətlə, bərpa prosesinin əsas məqsədləri bunlardır:

- Keyfiyyətli və sərfəli bərpa;
- Müasir standartları cavablayan inkişafa aid modelin yaradılması;
- Azad edilmiş ərazinin texniki tərəqqiyə çevrilməsi;
- Qabaqcıl texnologiyaların inkişafı;
- İşğaldan qurtarılmış bölgələrin yaşıl zonaya çevrilməsi (Bağırov O. 2020: s.2).

İqtisadi inkişafın obyektiv qiymətləndirilməsi və iqtisadi fəaliyyətin genişləndirilməsinin resurs potensialı məsələləri əhəmiyyətlidir. Mövcud ehtiyatlardan və ümumilikdə iqtisadi potensialdan səmərəli istifadəyə kompleks və sistemli yanaşma ölkədə iqtisadi sabitliyin artırılmasına və yeni məhsuldar əlavə dəyər mənbələrinin yaradılmasına imkan verir. Azərbaycan SSRİ-nin tərkibində olanda da qabaqcıl respublikalardan biri olub özünü maliyyə resursları ilə tam təmin edirdi, yəni respublikaya dotasiya verilmirdi. O vaxt Qarabağda nəinki Azərbaycanda, ümumiyyətlə, keçmiş SSRİ-də həyat səviyyəsi, iqtisadi fəaliyyət yüksək səviyyədə idi. Rayonda işsizlik yox idi, hamının sabit gəliri, təchiz

olunmuş mənzilləri və evləri, elektrik enerjisi, təbii qaz və içməli su ilə fasiləsiz təmin olunması üçün infrastruktur yaradılıb. Rayonda bol kənd təsərrüfatı məhsulları yetişdirilmiş, aqrar-sənaye kompleksləri güclü inkişaf etmişdir. Turizmin və rekreasiya fəaliyyətinin inkişafı xüsusilə seçilir, Qarabağın sanatoriyalarına keçmiş SSRİ-nin hər yerindən və dünyanın digər ölkələrindən insanlar gəlirdi. Lakin keçmiş SSRİ-i dağıdıqdan sonra Azərbaycanın müstəqilliyinin ilk illərində Ermənistan silahlı qüvvələri xarici havadarların vasitəsilə Azərbaycan ərazisinin 20%-ni işğal etmiş, Qarabağ xarabalığa çevrilmişdir. Qarabağın təbii sərvətləri amansızcasına və vəhşicəsinə dağıdılıb, dağıdılıb və ya yararsız hala salınıb. Ümumiyyətlə, rayon səhraya çevrildi və bu, 30 ilə yaxın davam etdi. İşğal olunmuş ərazilər erməni qəsbkarlarından azad edildikdən sonra Qarabağın abadlaşdırılması, dirçəldilməsi və təbii-iqtisadi potensialının səmərəli istifadəsinin təmin edilməsi məsələləri Azərbaycanın strateji vəzifələrindən birinə çevrildi.

Hələ işğal olunmuş ərazilər azad edilməmişdən əvvəl tədqiqatçılar, ekspertlər Qarabağın resurs və iqtisadi potensialından danışmışdılar. Məsələn, erməni silahlı qüvvələri Azərbaycana məxsus torpaqları işğal etməsi nəticəsində 820 milyard dollara yaxın ziyanın dəydiyi, yaşayış evlərinə, ictimai binalara və sənaye infrastrukturuna külli miqdarda ekoloji ziyan dəydiyi vurğulanıb (Хоштария Н. Экономический потенциал Карабаха после деокупации -мнение эксперта. 30.01.2019. https://moscowbaku.ru/opinions/aktualno/ekonomicheskii_potentsial_karabakha_posle_deokkupatsii_mnenie_eksperta/).

İşğal zamanı ən zəngin faydalı qazıntı yataqları yaradılmışdır, çünki onun tərkibində müxtəlif növ faydalı qazıntıların 155, həmçinin 5ə yaxın qızıl yatağı var idi. Daha konkret və ətraflı nəzər salsaq, demək olar ki, işğal nəticəsində 900 yaşayış sahəsi, 150 min ev, 7 min ictimai bina, 693 məktəb, 695 tibb müəssisəsi, 855 uşaq bağçası, 6 min sənayeyə və kənd təsərrüfatına aid müəssisə dağıdıldı, 160 körpü, 2,3 min km. su boruları, 2000 km. təbii qazın rabitə təchizatı, 15 min km. elektrik xətləri, 280 min hektara yaxın meşə sahəsi və 1 milyon hektar ərazini məhv etdi. İşğal olunmuş ərazilər azad edildikdən sonra Qarabağın, ilk növbədə,

Azərbaycanın yeni yaradılmış Qarabağ iqtisadi rayonunun potensialının və inkişafının daha obyektiv qiymətləndirilməsinin müxtəlif variantları və istiqamətləri nəzərdən keçirilir, ciddi dəyişikliklər və yeni iqtisadi rayonlaşdırma coğrafiyası həyata keçirilib.

Yeni güclü Qarabağ iqtisadi rayonunun formalaşması tarixi reallıqlara və qanunauyğunluqlara əsaslanır. Hazırda Qarabağ iqtisadi rayonunun bütün ərazisində intensiv dirçəliş və bərpa işlərinə başlanılıb. İAEƏ-in hər yerində genişmiqyaslı minatəmizləmə işləri aparılır, elektrik sistemləri, yeni su elektrik stansiyaları, elektrik enerjisinin ötürülməsi üçün elektrik yarımstansiyaları bərpa edilərək tikilir. Təbii qaz və içməli su təchizatı üçün güclü sistemlər yaradılır. Beynəlxalq hava limanlarının tikintisi aparılır, beynəlxalq avtomobil yolları, dəmir yolları çəkilir, ən böyük Ağdam sənaye parkının təməli qoyulub. Bütün bunlara ən zəngin təbii sərvətlər - Qarabağın faydalı qazıntıları və onun təkcə Azərbaycanda deyil, bütün regionda strateji əhəmiyyəti imkan verir. Azərbaycanın təbii sərvətlərinin talanmasında qeyri-qanuni iştirak etmiş ermənilər və bir sıra xarici şirkətlər tərəfindən işğal olunmuş Qarabağda faydalı qazıntı yataqlarının qanunsuz istismarı nəticəsində Azərbaycan iqtisadiyyatına dəymiş zərərin obyektiv qiymətləndirilməsi üçün təsirli tədbirlər, o cümlədən hüquqi tədbirlər görülməli olacaq (Алиев Ш.Т., Аббасова Ч.И., Гамидова А.М. 2021: s.8).

Azərbaycanın Milli Geoloji Kəşfiyyat Xidmətinin rəhbərinin sözlərinə görə, Qarabağın işğalından əvvəlki dövrdə qeyd edilmiş faydalı qazıntılara aid ehtiyatların ümumi dəyəri təqribən 50 milyard manat və ya 225 milyard Rusiya rublu həcmində qiymətləndirilir (Шавельева В. 2020).

Qarabağ iqtisadi rayonunun böyük iqtisadi potensialı olduğunu vurğulamaq yerinə düşər. Burada rəqabətqabiliyyətli emal müəssisələri, xüsusilə də aqrar-sənaye kompleksləri, sənaye klasterləri, texnoparklar və azad iqtisadi zonalar şəbəkəsinin yaradılması üçün güclü xammallı resurslar da daxil edilməklə ümumi lazımi şərait mövcuddur. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə genişmiqyaslı tikinti-bərpa işlərinin aparılması nəzərdə tutulur. Qarabağda perspektivli qeyri-neft sektoru əsasən inkişaf edəcək və Azərbaycanın yerli və daxili tələbatını ödəyəcək

rəqabətqabiliyyətli sənayeyə və kənd təsərrüfatına aid məhsulların istehsal edilməsində əhəmiyyətli artım, müxtəlif milli brendlər altında xaricə aktiv ixrac gözlənilir.

“İşğaldan azad edilmiş ərazilər ölkədə ərzaq təhlükəsizliyini təmin etməyə mühüm töhfə verəcək. Xüsusilə, heyvandarlıq məhsulları ilə özünütəminat yaxşılaşacaq. Həmçinin Azərbaycanda taxilla özünütəminat səviyyəsi 70%-ə çatır. İşğaldan azad edilmiş torpaqlarımız bu sahədə də vəziyyəti yaxşılaşdırmağa şərait yaradacaq”. Bunlardan başqa, ümumilikdə qeyd etdiyimiz kimi, ölkənin İAEƏ-də kənd, qəsəbə və şəhərlərin bərpası və abadlaşdırılması istiqaməti üzrə intensivlikli işlər görülür, nəticədə artım tempinin sürətləndirilməsindən ötrü yeni iş yerləri və əlavə dəyər mənbələri yaradılır. milli iqtisadiyyatın. Ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyevin 2021-ci il 4 yanvar tarixli fərmanına görə, kompleks tədbirlərin təşkili və keçirilməsi ilə bağlı öz töhfəsini verməyə başlayan “Qarabağ Dirçəliş Fondu” Müşahidəçilər Şurasının tərkibi təsdiq edilib (Алиев Ш.Т., Аббасова Ч.И., Гамидова А.М. 2021: s.9).

Qarabağ iqtisadi rayonu tikinti materiallarının istehsalı, bir sıra yeyinti sənayesi sahələri - şərabçılıq, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı üçün güclü xammal bazalarına malikdir və rayon məhsuldar kənd təsərrüfatı sahəsi, o cümlədən taxılçılıq, üzümçülük, təzə meyvə-tərəvəz yetişdirilməsi ilə səciyyələnir. Rayon həm də mineral bulaqlar, təbii və balneoloji sərvətlər kimi əlverişli baza və ehtiyatlara malik turizm potensialı ilə də zəngindir. Azərbaycanın iqtisadi rayonlarının təsərrüfat komplekslərinin təhlili və qiymətləndirilməsi göstərir ki, ölkənin regionlarında, ilk növbədə, Qarabağda ölkə regionlarının hərtərəfli inkişafı və onların ehtiyatlarının artırılması üçün çoxsaylı xammal növləri, o cümlədən iqtisadi resurslar mövcuddur. iqtisadi fəaliyyət, əhalinin gəlirləri, məhsuldar müəssisələr şəbəkəsinin və cəlbedici investisiya mühitinin yaradılması. Bunlardan əlavə, Qarabağın böyük mineral xammal ehtiyatları və su ehtiyatları, turizm zonalarının və klasterlərinin yaradılması üçün təbii landşaftları vardır.

Cədvəl 6: Qarabağ iqtisadi rayonunda əmək bazarı (2015-2020)

	2015	2016	2017	2018	2019	2020
İqtisadi fəal əhali üzrə say, min nəfər	399,1	406,8	411,3	415,1	418,0	422,0
Məşğul əhali üzrə sayı, min nəfər	379,2	386,3	391,4	394,9	398,2	392,0
Muzdlu işçilərin sayı, min nəfər	70,7	70,3	68,4	68,7	69,5	67,7
Orta aylıq nominal əməkhaqqı, manat	242,0	238,8	242,2	279,5	344,9	409,9

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/regions/>, materiallar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Bundan əlavə, Qarabağ iqtisadi rayonunda kənd təsərrüfatının inkişafının bir sıra əhəmiyyətli məhsuldar və perspektivli sahələri - pambıqçılıq, taxılçılıq, heyvandarlıq, ipəkçilik və s. cəmləşmişdir. Rayonların inzibati strukturunun və formasının yeni rayonlaşdırılması və təşkili daha çox imkan verəcəkdir. Qarabağ iqtisadi rayonunda mövcud iqtisadi potensialdan səmərəli və məhsuldar istifadə edilməsi əsas prioritetlərdən biridir. Yeni yaradılmış iqtisadi rayonların məqsəd və əsas vəzifələri resurs potensialının dərinədən öyrənilməsi, onların obyektiv qiymətləndirilməsi və bütövlükdə ölkəni iqtisadi, kommertiya və iqtisadi dövriyyəyə cəlb etməklə səmərəli istifadənin təşkilindən ibarətdir.

Qarabağ iqtisadi rayonu bir tərəfdən təbii resurs potensialının zənginliyi, digər tərəfdən isə ən yüksək iqtisadi potensialı ilə seçilir. Ölkədə hərtərəfli inkişafa nail olmaqdan ötrü bu gün Qarabağda hərtərəfli nəqliyyat şəbəkəsi yaradılır. Bu baxımdan Qarabağda və Şərqi Zəngəzurda dəmir yollarının və müasir hava limanının tikintisi böyük əhəmiyyətə malikdir, çünki bütün bunlar intensiv tərəqqi üçün stimuldur. Strateji nəqliyyat layihəsi və regional logistika xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Qarabağ bölgəsinin iqtisadi potensialının səmərəliliyinin təmin edilməsi nəticəsində bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatının artımı 10 faiz artacaqdır. Qarabağda ölkənin iqtisadi artımının yeni hərəkətvericiləri və nəqliyyat-logistika strukturu formalaşacaq ki, bu da region üzrə tranzit potensialının inkişafını sürətləndirəcək (Гусейнова Н.Э., Яхьяева А.Ю., Алиев Ш.Т. 2021).

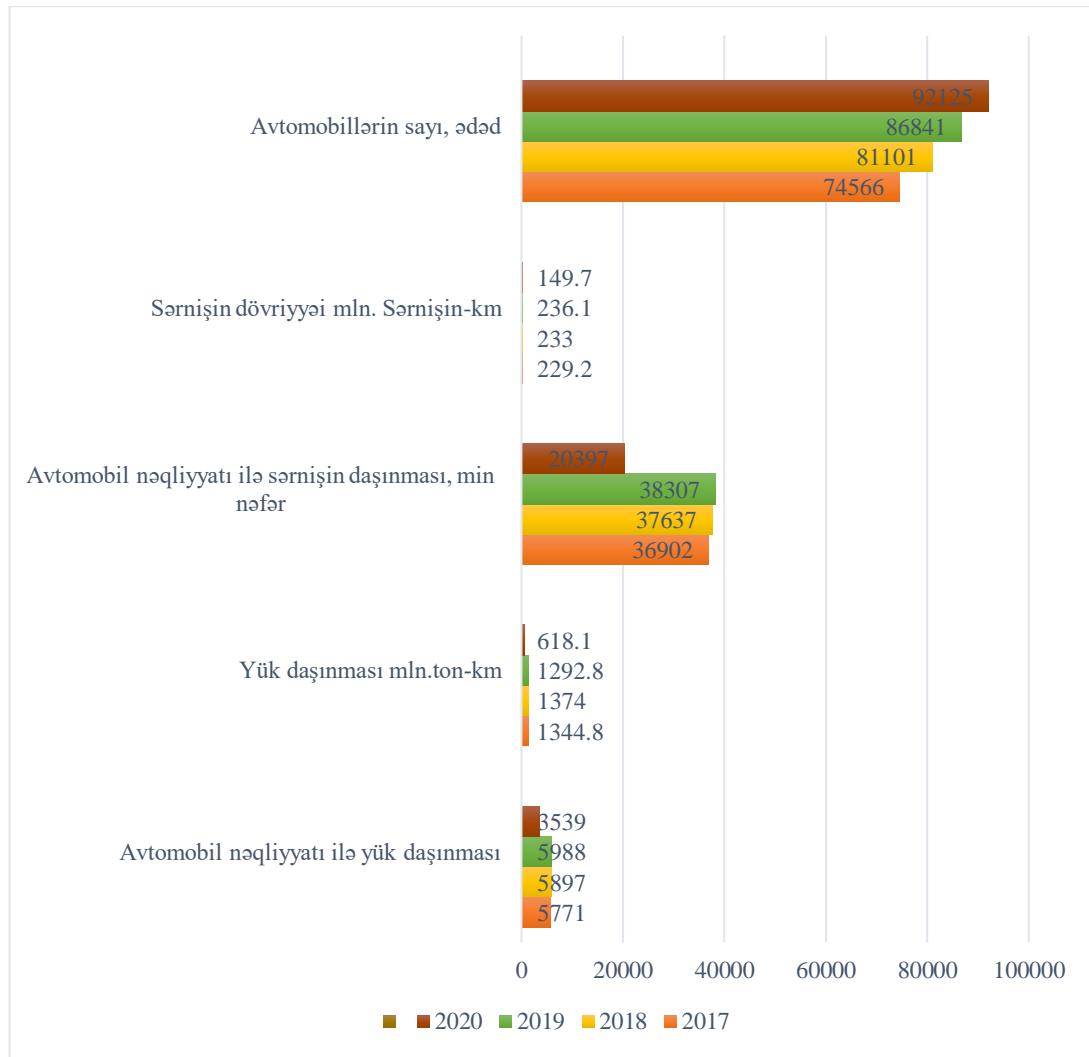
Bundan başqa, Qarabağ regionunun özünəməxsus xüsusi resursları və iqtisadi potensialı var ki, bunlar da öz növbəsi olaraq 2012-ci il üzrə 1-ci bəndə uyğundur. ölkə iqtisadiyyatının qeyri-neft sektorlarında rəqabətqabiliyyətli istehsal

sahələrinin yaradılmasının əsasına çevrilir və bununla da milli iqtisadiyyatın əhəmiyyətli şaxələndirilməsinə töhfə verə bilər. Belə sahələrdən biri də ərzaq təhlükəsizliyini təmin edən və idxaldan asılılığı azaldan zəruri ərzaq məhsulları istehsal edən kənd təsərrüfatı sektorudur.

Fakt budur ki, 1988-ci ildə daxil olmaqla Qarabağda Azərbaycanda ümumi buğda məhsulunun 15%-ə qədərini təmin edirdi. İşğalçılar son 30 il müddətində buğda sahələrinin bir hissəsini istifadə etməyə davam etdilər. Ermənistanda buğda istehsalının ümumi həcmi bu işğal olunmuş torpaqlarda yetişdirilənlərlə birlikdə 190 min ton təşkil edirdi ki, bunun da ildə 90 min tonu işğal olunmuş torpaqlarda Ermənistan tərəfindən yığılırdı.

Belə çıxır ki, Ermənistan işğal etdiyi Azərbaycanın torpaqlarında buğda məhsulunun yarısını yığıb. Bundan başqa, Qarabağda məhsuldar bağlar, o cümlədən üzümçülüyün, pambıqçılığın, ipəkçiliyin, heyvandarlığın inkişafı üçün güclü potensial var. Qarabağ iqtisadi rayonunda əla iqlim və təbii şəraitə malik olduğundan heyvandarlığın hərtərəfli inkişafı üçün əlverişli və məhsuldar mühit mövcuddur ki, bu da ət məhsullarının, südün, yumurtanın və yunun həcmi ciddi şəkildə artırmağa imkan verəcəkdir.

Qrafik 1: Qarabağ iqtisadi rayonunda nəqliyyata dair göstəricilər

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/regions/>, materiallar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Bundan başqa, Qarabağ bölgəsi ənənəvi olaraq aqrar-sənaye kompleksi sahələrində, eləcə də toxuculuq sənayesində rəqabətqabiliyyətli sənaye məhsullarına malik olmuşdur. Bu potensiallar sayəsində kənd təsərrüfatı məhsullarının dərinədən emalını, o cümlədən pambıq emalının ciddi inkişafını təmin etmək mümkündür. İşğaldan əvvəl Ağdam rayonunda 17 sənaye müəssisəsi, o cümlədən taxıl və ət kombinatları, xalçaçılıq fabrikləri, həmçinin dəzgahqayırma zavodu və traktor təmiri zavodu fəaliyyət göstərirdi (Алиев Ш.Т., Аббасова Ч.И., Гамидова А.М. 2021: s.10).

Cədvəl 7: Kənd təsərrüfatının bitkiləri üzrə əkin sahələri (ümumi təsərrüfata aid kateqoriyalar üzrə), ha

	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Dənlilər və dənli paxlalar	111187	120085	100696	123968	121754	120009
o cümlədən buğda	76933	87291	74793	95777	91785	87441
Pambıq	3187	8390	26246	28130	27420	27106
Şəkər çuğunduru	2580	3502	6063	3117	2595	1155
Dən üçün günəbaxan	1091	1162	1950	1721	2846	2046
Kartof	1791	1664	1472	1512	1432	1269
Tərəvəz	8818	8591	8630	9750	9736	8920
Bostan bitkiləri	3112	2984	2513	2197	2049	1961
Meyvə və giləmeyvə	5608	5677	5705	6091	6276	6335
Üzüm	151	151	151	152	173	171

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/regions/>, materiallar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Ermənistanın buğda istehsalının ümumi həcmi işğal olunmuş bu torpaqlarda yetişdirilən məhsulla birlikdə 190 min ton təşkil edib. Bu məhsulun yarısını bizim torpaqlarımızda yığıblar bu da torpaqlarımızın qanunsuz istismarıdır. Buna görə cavab verəcəklər. Dəymiş ziyana həmçinin işğalçının təqsiri ilə gərginliyin daim artması və atəşkəs rejiminin pozulması nəticəsində baş verən əkin işlərinin məcburi dayanması, sərhədyanı ərazilərdə məhsul itkisi də daxildir.

Cədvəl 8: Əsas bitkiçiliyə aid məhsullar üzrə istehsal (ümumi təsərrüfata aid kateqoriyalar üzrə), ton

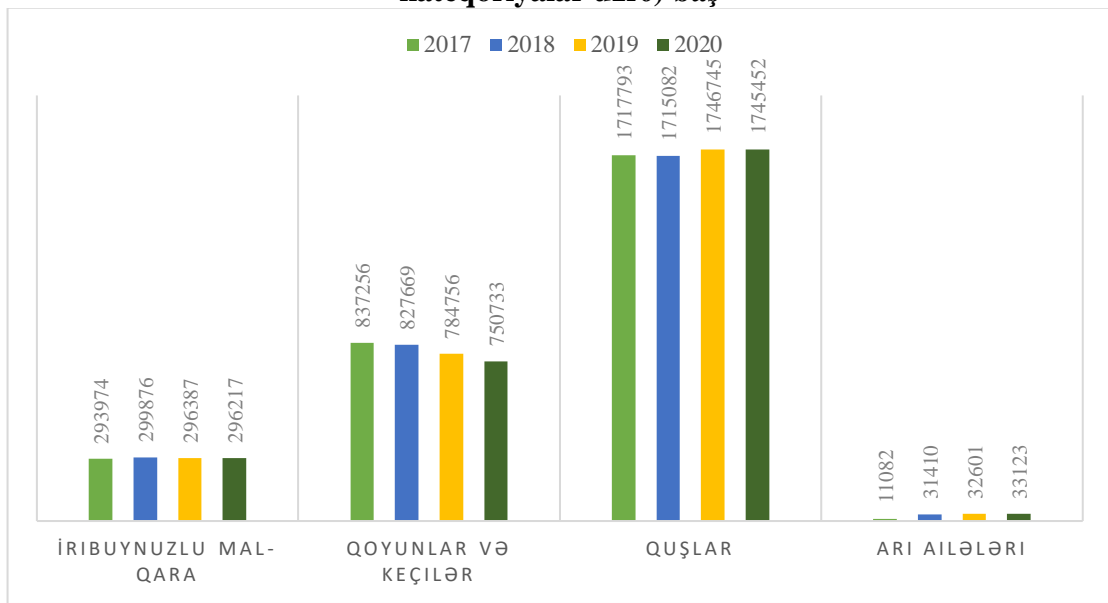
	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Dənlilər və dənli paxlalar	406180	430613	340816	432576	424908	436695
o cümlədən buğda	272031	302573	250725	323643	317396	304600
Pambıq	6479	19466	59629	64914	87170	95765
Şəkər çuğunduru	90565	163483	220728	106388	80900	50366
Dən üçün günəbaxan	2507	2652	4491	4288	7369	5305
Kartof	22332	21090	18627	20259	18830	17160
Tərəvəz	127419	125404	152504	226207	294229	253224
Bostan məhsulları	52521	49645	49011	48546	47659	50520
Meyvə və giləmeyvə	32559	33310	35229	39602	44947	51137
Üzüm	7291	6787	8144	7684	7971	8149

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/regions/>, materiallar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Heyvandarlıq iqtisadi rayonda prioritet sahələrdəndir. Məlum məsələdir ki, Qarabağda və Şərqi Zəngəzurda heyvandarlığın inkişafı üçün əla iqlim və təbii şəraitə malikdir. İşğaldan əvvəl bu rayonların təsərrüfatları Azərbaycan üzrə bütün

ət istehsalının 15%-ə qədərini, südün 17%-dən çoxunu, yumurtanın 4%-ni, yunun 20%-ə yaxınını təmin edirdi. Burada iri buynuzlu mal-qaranın 15 faizindən, xırda buynuzlu mal-qaranın 19 faizindən çoxu yetişdirilib. Laçın, Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl və Kəlbəcərdə heyvandarlıq kənd təsərrüfatında üstünlük təşkil edir və yerli büdcənin əhəmiyyətli hissəsini təşkil edirdi. Lakin heyvandarlıq haqqında söyləmək olar ki, bütün digər rayonlarda - Xocavənd, Şuşa, Zəngilan, Qubadlı, Xocalıda da mövcud idi.

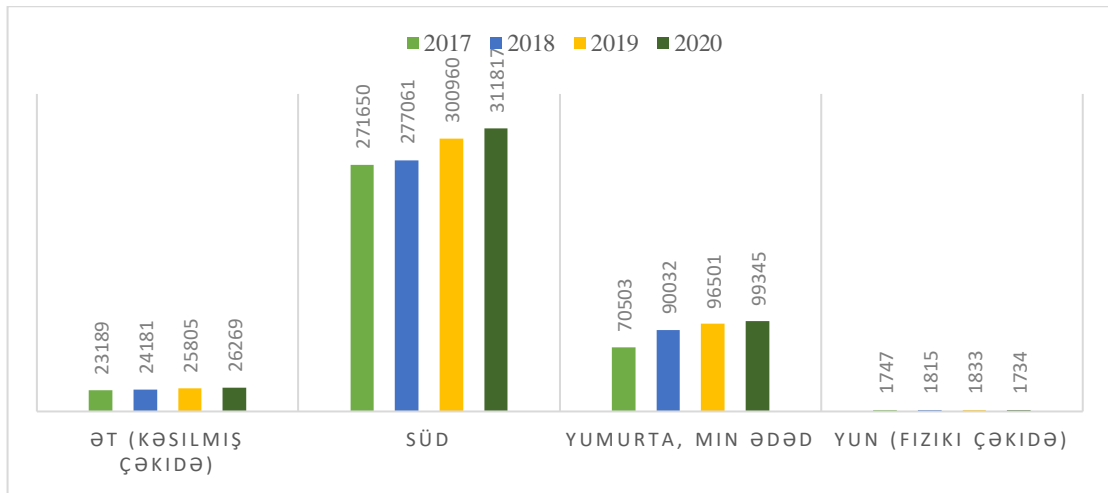
Qrafik 2: Qarabağ iqtisadi rayonunda mal-qaranın sayı (ümumi təsərrüfata aid kateqoriyalar üzrə) baş

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/regions/>, materiallar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Artıq bu təsərrüfatların dirçəldilməsi və ölkə üzrə heyvandarlığın ümumi sayının 18%-ə çatdırılması üçün konkret hədəflər var. Müxtəlif hesablamalara görə, bu təsərrüfatların potensialı 40-45 min ton ət, 200 min ton süd təşkil edə bilər. Bu gün Azərbaycanda ətə özünü təminatmə səviyyəsi 83 faizə yaxın, südlə isə 86 faiz təşkil etdiyindən, qalan hissəsi əsasən qonşu ölkələrdən idxal olunduğundan Qarabağda və Şərqi Zəngəzurda qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olmaq 100 faizə çatmağa imkan verəcək.

Qrafik 3: Qarabağ iqtisadi rayonunda heyvandarlıq məhsullarının istehsalı, ton

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/regions/>, materiallar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Təsadüfi deyil ki, ilk bərpa işlərindən biri Ağdam rayonundan başlayıb və potensial investorların öz biznesinə başlaya və rəqabətqabiliyyətli müəssisə qura biləcəyi güclü müasir və yüksək texnologiyalı infrastruktura malik Ağdam sənaye parkının təməli qoyulub. Əsas diqqət innovasiya və yüksək texnoloji istiqamətə yönəldilir və bununla da bir tərəfdən bərpa işləri sürətləndirilir, digər tərəfdən isə regionda daha innovativ və texnoloji mərkəzin yaradılmasına şərait yaradılır. Vəziyyətin bu cür inkişaf etdirilməsi işin intensivləşməsinə imkan verəcək və regionun canlanması və ölkələr arasında dağılmış iqtisadi və iqtisadi əlaqələrin bərpası üçün yeni imkanlar açır.

Cədvəl 9: Qarabağ iqtisadi rayonunda sənayenin əsas göstəriciləri

	2016	2017	2018	2019	2020
Fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayı, vahid	65	65	71	74	78
Sənaye məhsulu (müvafiq ilin qüvvədə olan faktiki qiymətləri ilə), min manat	57147,9	85859,7	97485,4	125602,5	114680,1
Sənaye istehsalı indeksi, əvvəlki ilə nisbətən, faizlə (sabit qiymətlərlə)	114,6	114,9	107,6	99,6	102,4
Sənaye məhsulunda qeyri - dövlət sektorunun xüsusi çəkisi, faizlə	28,5	29,1	36,0	49,9	46,6
Hazır məhsul ehtiyatının ilin axırına qalığı, min manat	5379,0	8789,9	9964,6	8600,6	6059,0

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/regions/>, materiallar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Beləliklə, yaxın gələcəkdə Qarabağ iqtisadi rayonunda dirçəliş və bərpa işlərinin inkişafının sürətləndirilməsini proqnozlaşdırmaq olar ki, bunu aşağıdakı kimi əsaslandırmaq olar:

- Qarabağ iqtisadi rayonu təbii ehtiyatlar və iqtisadi ehtiyatlar baxımından güclü potensiala malikdir ki, bu da təbii sərvətlərdir. Regionda regional iqtisadi inkişafın böyük və rəqabətədavamlı modelinin yaradılması üçün əsas ola bilər;

- Azərbaycanın İAEƏ-nin erməni işğalından bərpası və dirçəldilməsi üçün konseptual yanaşmalar və prioritet istiqamətlər müəyyən edilib və bütün işlər qabaqcıl beynəlxalq təcrübə və yüksək texnologiyalar, o cümlədən “ağıllı” texnologiyalar əsasında həyata keçirilir.

III FƏSİL. QARABAĞ İQTİSADI RAYONUNDA LOGİSTİK SEKTORUN İNKİŞAFINA DAİR ADDIMLAR VƏ YARANABİLƏCƏK PROBLEMLƏRƏ QARŞI TƏDBİRLƏR

3.1. Qarabağ iqtisadi rayonunda istehsal potensialı olan ixrac yönümlü məhsulların müəyyən edilməsi

Məlumdur ki, potensial ixrac ölkə iqtisadiyyatının tərkib hissəsi olmaqla, istehsal alətlərindən istifadə etməklə xarici bazarın tələblərinə uyğun kəmiyyət və keyfiyyətdə müxtəlif növ mallar istehsal edib ixrac edir. Ümumiyyətlə, dünyanın müxtəlif yerlərində strateji cihazların ixracının artırılması konsepsiyaları müşayiət olunub. Buna görə də potensial istehsala malik sifarişli məhsulların ixracının iqtisadi inkişafa nəzəri və metodoloji təsirini nəzərə almaq vacibdir. Artan ixrac potensialı dövlətin tənzimləyiciləri tərəfindən müxtəlif yollarla dəstəklənir və stimullaşdırılır. Belə ki, bu sahənin maliyyələşdirilməsi kənd təsərrüfatı məhsullarının ixrac potensialının artırılmasında mühüm rol oynayır. İqtisadi qloballaşmanın indiki şəraitində bu sektorların iqtisadi səmərəliliyinin nəzəri əsaslarını, sistemin nəzəri və metodoloji aspektlərini, ixrac sənayelərinin inkişaf strategiyasını qiymətləndirmək daha məqsədəuyğundur (Rəhimova T.M. 2021: s.3).

Qarşıya qoyulmuş məqsədləri yerinə yetirməkdən ötrü, ilk növbədə, ölkə iqtisadiyyatında müsbət meyillərin mövcud olduğu dövrdə aqrar sahənin inkişafının intensiv tendensiyalarının müvafiq çatışmazlıqlarının, o cümlədən aqrar sektorun inkişafının nəzəri və metodoloji əsaslarının hərtərəfli öyrənilməsi zəruridir. Həmçinin ixracyönümlü sənaye sahələri, tənzimləmə mexanizmləri, marketing prinsipləri və rəqabətqabiliyyətli kənd təsərrüfatına aid məhsulların istehsal və ixracının artırılması, yeni və ənənəvi bazara daxil olması, bu sahədə əlverişli şəraitin daha da genişləndirilməsi, ixracyönümlü sahələrin iqtisadi inkişafın təmin olunması və başqa sahələrin təhlili zəruridir.

Milli prioritetlər, eləcə də gəlirə əsaslanan və struktura əsaslanan maliyyə sistemləri - ortamüddətli işçi qüvvəsi idarəçiliyinin strateji əsaslarını gücləndirir. Yeni regional reallıq, Qarabağ islahatı, Dördüncü Sənaye İnqilabının

perspektivləri, dayanıqlı inkişaf gündəliyi, iqlim dəyişikliyinə olmasa və karbohidrogenlər üzrə gəlirlərin aşağı düşməsi ilə yanaşı, Azərbaycanda iqtisadi islahatların aparılması və idarəetmənin zəruriliyi kimi məsələlər daxildir. Qlobal iqtisadi inkişafın ikinci mərhələsində Azərbaycan da böhrandan adaptasiyaya keçidi həyata keçirir, post-münaqişəni həyata keçirir və pandemiya nəzarət edir. Makro və fiskal strukturda yenilənmə, iqtisadiyyat üzrə strukturun optimal olması və rəqabətçiliyini artırmaq məhsuldarlığın artırılmasından asılı olacaq. Digər tərəfdən faydalar institusional islahatlar, texnoloji innovasiyalar, bazara çıxış və insan kapitalını inkişaf etdirməklə bağlıdır. Nobel mükafatı laureatı Pol Kruqman qeyd edirdi ki, “hər şey əməyin məhsulu deyil, uzunmüddətli perspektivdə qeyd etmək olar ki, hər şeydir”. Yaradıcı və həyəcanverici mühit daha çox insan kapitalı yarada bilər, həmçinin İnsan Kapitalı İndeksini və İnsan İnkişafı İndeksini yaxşılaşdırma bilər. Alfred Marshall deyib ki, kapital qoyulan şəxsə ən dəyərli kapitaldır. Azərbaycanın iqtisadi inkişafı sənayeləşməni və sənayedən sonrakı inkişafı, xüsusən də xidmət sektorunu əhatə edir. Eyni zamanda, buna hərtərəfli islahatlar, qlobal dəyər zəncirləri arasında qapalı əlaqə, ixrac və idxal əvəzediciləri, XİƏ-nin daha da liberallaşdırılması yolu ilə qazanmaq olar.

Müəyyən edilən yeni milli prioritetlərin həm də yeni islahat gündəmini yaratdığını görmək olar. Azərbaycanın 2020-ci ilə qədər əldə etdiyi tədbirlər, açılan institusional və strateji yollar milli prioritetlərdən formalaşacaq 2021-2025-ci illər üçün Sosial-İqtisadi İnkişaf Strategiyası üçün əsaslı əhəmiyyətə malikdir. Azərbaycan xarici bazarlarda daha çox artım təmin edə bilər. Azərbaycanın mədənçixarma, neft, nəqliyyat və logistika, toxuculuq və təhlükəsizlik sənayesi qlobal dəyər zəncirlərini birləşdirmək baxımından ən perspektivli sahələr hesab olunur. 2030-cu ilin Azərbaycan sərhədlərindən danışıqdan əhalinin artımını da unutmamaq olmaz. BMT-nin proqnozlarına görə, 2030-cu ilə qədər ölkə əhalisinin sayı 600 minə çatacaq. Digər tərəfdən Qarabağda 167 növ faydalı qazıntılar, torpaqlar, su və meşələr, tarixə və mədəniyyətə aid abidələr, digər tərəfdən isə 600 min nəfərlik artım olacaq. Bundan əlavə, biz yaxın gələcəkdə iqtisadiyyatımızı

gücləndiririk. Biz həm təbii, həm də insan kapitalından daha səmərəli istifadəyə şərait yaratmalıyıq (<http://interfax.az/view/828350>).

Məsələn, Ağdam Sənaye Parkı biznesin aparılması üçün lazımı infrastruktura malik ərazidir. Parkın ərazisindən rəqabətqabiliyyətli məhsulların istehsal edilməsi, emal olunması və satışının aparılması, habelə müasir texnologiyalar üzrə tətbiq edilməklə sənaye sektorunda xidmətlərin göstərilməsi üçün istifadə olunacaq. Ağdamda yaradılan sənaye parkı təkcə Ağdamı deyil, ona bitişik əraziləri də sənaye mərkəzinə çevirməyə imkan verəcək. Sənaye parkında tikinti materialları və kənd təsərrüfatına aid məhsullarında istehsalı təşkil nəzərdə tutulur. Həmçinin, burada yaradılan şərait şərab, gübrə və digər məhsulların istehsalına imkan verəcək. Demək olar ki, SSRİ dövründə Ağdam ölkənin çoxlu məhsullar, o cümlədən şərab istehsal edən və böyük hissəsi ixrac olunan rayonlarından biri olmuşdur. Ağdam Sənaye Parkında şərab və gübrə istehsalının yaradılacağı və ənənəvi olaraq bu məhsulların bir hissəsinin ixrac ediləcəyi gözlənilir (<https://az.sputniknews.ru/20210919/Agdamskiy-industrialnyy-park--katalizator-promyshlennogo-proizvodstva-v-Karabakhe-427957549.html>).

Ümumilikdə iqtisadi rayonda aşağıdakı sahələr inkişaf etdirilə bilər:

- “Azərxaçça” ASC-nin Ağdamda, Cəbrayılda və Qubadlıda filiallarını yaratmaq, və ya başqa əlverişli şəraitlərdə baramaçılıq üzrə inkişafın mikro və kiçik sahibkarlığda dinamik inkişaf etməsinə şərait yarada bilər;

- Kəlbəcərdə, Laçında və Şuşa şəhərində mineral su üzrə ehtiyatların böyüklüyü nəzərə alınaraq, geniş çeşidlərdə suyu qablaşdırmaq və istehlakdan ötrü uyğun təsərrüfata aid subyektlərin təşkili yüksək iqtisadi səmərəliliyə gətirib çıxarar;

- Füzulidə və Cəbrayılda sərhəddə azad ticarət zonalarını yaratmaq rayonun ixrac potensialını genişləndirə bilər;

- Şuşada, Füzulidə, Cəbrayılda, Qubadlıda, Zəngilanda tarixi abidələrin olması orada turizmin inkişafını təmin edəcək;

- Qarabağın hər bir inzibati rayonunda hazırlanacaq özünüməşğulluq proqramı çərçivəsində kənd təsərrüfatı üzrə fərqli sahələrdə fərdi və mikro sahibkarlıqda fəaliyyətin təşkil olunması;

- Fərdi, mikro və kiçik sahibkarların vasitəsilə dünyada şöhrətli Qarabağ atları üzrə sayın artırılması məqsəduyğundur;

- İri və xırdabuynuzlu heyvanların dərilərinin aşındırılması və onların geyimlər və başqa istehlak mallar üzrə istehsalın təşkili yerli əhali üçün maddi rifahı da yaxşılaşdırma bilər (<https://ikisahil.az/post/185443-azerbaycanin-ishgaldan-azad-edilen-erazilerinde-sahibkarligin-inkishaf-istiqametleri>).

Demək olar ki, İAEƏ-də əkin üçün istifadə olunacaq torpaqların həcmi ilə bağlı proqnoz 1980-ci illərin rəsmi statistik məlumatları nəzərə alınmaqla ötən dövr ərzində ölkədə kənd təsərrüfatının inkişaf tendensiyaları əsasında ekstrapolyasiya yolu ilə verilib. İAEƏ-də ənənəvi əkin sahələri ilə yanaşı, gələcəkdə heyvandarlıq üzrə yem təminatını təmin etmək cəhətdən meyvə-tərəvəzçiliyin, eləcə də yem bitkilərinin inkişafı nəzərdədir. Torpaq-iqlim xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla çoxillik bitkilərin strukturunda ənənəvi sahələrin bərpası üçün nar, xurma, gilə, gavalı, gilə və gilə, alma, armud bağları, baramaçılıq və üzümlüklərin salınması nəzərdə tutulur.

Hazırda ölkədə taxılçılığın və üzümçülüyn inkişafının real dinamikasını nəzərə alaraq, bu rayonda taxıl və üzüm istehsalının təxminən eyni payı gözlənilir. Bundan əlavə, Qubadlıda, Zəngilanda və Kəlbəcərdə tütünçülüyn, Ağdam və Füzuli rayonlarında pambıqçılığın, Ağdamda, Füzulidə, Cəbrayılda, Zəngilanda və Ağdərədə üzümçülüyn bərpası ənənəvi olaraq planlaşdırılır. Rayonda ənənəvi əkin sahələrini bərpa etməklə bərabər, kartofun, tərəvəzin, bostanın və yem bitkilərinin əkinlərinin genişləndirilməsi üçün də geniş imkanlar var. Yüksək əlavə dəyər yaratmaq, emal sənayesini xammal və ixrac imkanları ilə təmin etmək baxımından bu sahələrdə bağçılığın inkişafına xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Rayonlar üzrə qeyd olunan nizam-intizam və əkin sahələrinin vədləri bərpa edilməklə yanaşı, təbii-iqlim şəraitinə və relyefinə görə maldarlığın inkişafına üstünlük verilir. Bunlar, göstərilən ərazilər üzrə otlaq və çəmənliklərin üstünlük

təşkil etməsinə və bu ərazidə təsərrüfat əməllərinin tarixi inkişafına təsir göstərir. Ətlik və südlük təsərrüfatçılıq üçün maldarlıq xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Beləliklə, ölkədə təqribən 45 min tona yaxın ət və 240 min tona yaxın süd istehsalı gözləniləndir ki, bu da regionda idxalın əvəzlənməsi və ərzağa aid təhlükəsizliyin gücləndirilməsi baxımından bir daha dinamikasından xəbər verir.

Cədvəl 10: Bitkiçilik məhsulları üzrə istehsala aid proqnoz, min ton

	Taxıl	Pambıq	Tütün	Kartof	Tərəvəz	Bostan	Yem bitkiləri	Meyvə və giləmeyvə	Üzüm
Qarabağ	155,7	-	-	20,3	12,2	4,2	17,5	12,1	24,1
Ağdam	101,7	13,2	-	11,9	183,2	6,1	172,1	17,4	5,6
Cəbrayıl	33,4	-	-	0,3	3,5	1,7	68,4	5,7	12,6
Füzuli	158,9	3,1	4,4	0,4	12,8	8,4	105,6	15,6	7,2
Kəlbəcər	2,9	-	0,4	1,7	1,8	-	24,9	3,6	-
Qubadlı	20,2	-	0,8	3	2,6	1,5	11,4	17,8	4,2
Laçın	7,4	-	-	1,7	1,4	0,4	24,8	3,6	-
Zəngilan	6,1	-	0,6	1,7	2,6	1,0	24,1	15,6	10,5
Cəmi istehsal	486,5	16,3	1,7	45,1	223,3	23,3	448,8	91,2	64,2
<i>Ölkə üzrə cəmi istehsala nisbəti, %</i>	12,6	5,4	22,3	4,3	12,1	5,0	8,8	7,7	24,3

Mənbə: Fikrətzadə F.F., Hacıyeva S.İ. 2020: s.33, materiallar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Cədvəl 11: Əsas heyvandarlıq məhsullarının itehsalı, min ton (proqnoz)

	Ət	Süd	Yumurta (mln.ədəd)
Qarabağ	17,9	66,1	51,2
Ağdam	6,3	42,5	31,0
Cəbrayıl	3,7	21,0	18,4
Füzuli	4,6	31,2	19,0
Kəlbəcər	3,3	20,9	13,1
Qubadlı	2,2	18,3	7,1
Laçın	5,4	23,9	6,7
Zəngilan	1,9	14,3	5,8
Cəmi istehsal	45,3	238,2	152,3
<i>Ölkə üzrə cəmi istehsala nisbəti, %</i>	12,2	10,5	7,9

Mənbə: Fikrətzadə F.F., Hacıyeva S.İ., 2020: s.35, materiallar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının satışından ölkəyə daha çox valyutanı gətirən məhsullar müəyyən edilmişdir. Beləliklə, birinci yerdə fındıq gəlir. 2020-ci ildə ölkəyə fındıq satışından 116,3 milyon dollar gəlir əldə edilmişdir ki, bu da 2020-ci ildə ümumi ixracın 0,85%-ni, qeyri-neft ixracının 4,95%-ni təşkil edir, bu göstərici daxili və xarici bazarlar, eləcə də istehsalçılar üçün daha əlverişlidir. Fındığın dünya bazarında yüksək keyfiyyətə malik olması sayəsində ixrac potensialı artmış, məhsul satışından ölkəmizdə əldə edilən milyonlarla vəsait kənd əhalisi üçün sosial rifahın və məişət şəraitini yaxşılaşdırmağa mühüm təsir göstərmişdir, ikinci yerdə isə pomidorur. Pomidor Azərbaycandan Ukrayna bazarı üçün ən böyük ixrac potensialına (94 milyon dollar) malik hesab edilir. Üçüncü yerdə xurma 2019-cu ildə satışdan 125,6 milyon dollar, 2020-ci ildə isə 91,6 milyon dollar gəlir əldə etmişdir ki, bu da 2020-ci il üzrə qeyri-neft sektoru ilə müqayisədə ümumi ixracın 0,67 %-ni və ixracın 6,28 faizini təşkil edib. Sonrakı yerdə 62 milyon dollar olan şəkər ixracı gəlir.

Cədvəl 12: Ölkə üçün potensial ixrac bazarları və əsas ixrac məhsulları

Nö	Ölkələr	Əsas prioritetlər	İkinci dərəcəli prioritetlər
1	Rusiya	şokolad və emal edilmiş qəhvə, üzüm şərabından əldə olunan spirt, qabıqlı fındıq	şaftalı giləs
2	Ukrayna, Rusiya	Pomidor, qara çay	şokolad və emal edilmiş qəhvə, üzüm şərabından əldə olunan spirt
3	Mərkəzi və Orta Asiya, MDB ölkələri: Özbəkistan, Qazaxıstan, Türkmənistan	günəbaxan/saflor yağı, maye şəkildə olmayan marqarin, şokolad və emal edilmiş qəhvə, giləs	Şaftalı, təzə meyvə, xurma qarağat
4	Orta Asiya, Aİ: Avstriya, Polşa, Belçika, Danimarka, Yunanıstan, İtaliya, Niderland, İspaniya, Almaniya, Macarıstan, Portuqaliya, Fransa	qabıqlı fındıq, giləs, meyvə şirəsi, günəbaxan/saflor yağı, şokolad və emal edilmiş qəhvə, çəkər qamışı, rafinə olunmuş yağlar	təzə meyvə xurma qarğıdalı
5	Fars körfəzi ölkələri: Səudiyyə Ərəbistanı, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, Qətər, Bəhreyn, Küveyt	şokolad və emal edilmiş qəhvə	günəbaxan toxumu/saflor yağı

Mənbə: Rəhimova T.M., 2021: s.15, materiallar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Lakin demək olar ki, şəkər istehsalı üçün xammal xaricdən gətirilirdi. Yalnız çuğundur istehsalına keçiddən sonra xammal idxalına pul ayırmadan onun istehsalını iki dəfə artırmaq mümkün olacaq.

Belə ki, bu gün Qarabağ iqtisadi rayonunda fəaliyyət göstərəcək ixracyönümlü sahələrin yuxarıda qeyd etdiyimiz ekoloji baxımdan təmiz qida məhsullarının istehsal edilməsinə üstünlük verməsi və beynəlxalq məhsullarla bu bazarlara çıxması onlar üzrə istehsalın və satışın fəaliyyətlərinin xeyli genişlənməsinə səbəb ola bilər.

3.2. İstehsal olunacaq məhsulların dünya bazarına çıxarılması zamanı yarana biləcək logistik problemlər və həlli yolları

Qarabağda iqtisadiyyatın bərpa edilməsi və inkişafı növbəti onillik üçün hökumətin əsas məqsədlərindən biridir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2 fevral 2021-ci il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafın milli prioritetləri” İAEƏ-ə genişmiqyaslı qayıdışları nəzərdə tutur. Nəzərdə tutulan layihələrin həyata keçirilməsi Qarabağın iqtisadiyyatının bərpasına gətirib çıxaracaq. Azərbaycanın, Ermənistanın və Rusiyanın prezidentlərinin 2021-ci ilin yanvarında Moskvada keçirdiyi üç formatlı sammitdən sonra regionda kommunikasiyanın bərpa edilməsilə əlaqədar razılıq əldə olunub. Müqavilə iki mühüm dəhlizin bərpasını nəzərdə tutur. Bunlardan birincisi Ermənistanın Sünik bölgəsindən (Zəngəzur) və Azərbaycanın böyük bir hissəsindən Naxçıvana gedən dəmir yolu və avtomobil dəhlizidir. İkincisi, İrəvandan Naxçıvana uzanan və Ermənistanın eyni bölgəsindən keçəcək dəmir yoludur. Sovet İttifaqı dövründə hər iki marşrutdan səmərəli istifadə edilmişdir; lakin Dağlıq Qarabağ münaqişəsindən sonra fəaliyyətlər dayandırılıb. Buna baxmayaraq, 10 noyabr 2020-ci ildə əldə edilmiş razılaşma ilə Azərbaycan ilə Naxçıvan arasında əlaqənin bərpası nəzərdə tutulur.

Zəngəzur dəhlizinin açılması həm Ermənistanın, həm Azərbaycanın, həmçinin də regionun digər dövlətləri üçün geniş imkanlar yaradacaq. Bu,

Azərbaycanın mövqeyini mərkəzləşdirəcək və onun geosiyasi əhəmiyyətini artıracaq, çünki bu dəhlizin yenidən açılması geostrateji əhəmiyyətə malikdir. Bundan başqa, tarixi Zəngəzur torpaqlarından keçən bu marşrutla Naxçıvanla Azərbaycan arasında birbaşa əlaqə yaranacaq.

Məlum olduğu kimi, 1990-cı illərdə başlayan Qarabağ müharibəsindən sonra Naxçıvanla Zəngəzur arasında avtomobil yolu kəsilib və bu rayon Azərbaycandan təcrid olunub. Ona görə də uzun illər Azərbaycanla Naxçıvan arasında daşımalar İran torpaqları üzərindən ya hava, ya da avtomobil yolu ilə həyata keçirilirdi. Ona görə də layihələrin həyata keçirilməsi Naxçıvanın təcrid vəziyyətinə son qoyulması deməkdir. Üstəlik, bu layihələr vasitəsilə Naxçıvanın təhlükəsizliyini təmin etmək daha asan olacaq. Azərbaycan üçün daha bir üstünlük İrandan asılılığın azalmasıdır. Bu səbəbdən bəzi ekspertlər bu layihələrin reallaşacağı təqdirdə İranın təsirinin olacağını proqnozlaşdırırlar. Həmçinin Naxçıvan dəhlizi Türkiyə ilə Azərbaycan arasında nəqliyyatı qısaldacaq. Bu həm Ankara, həm də Bakı üçün çox dəyərlidir. İki ölkə arasında münasibətlərin dəhliz sayəsində daha da möhkəmlənəcəyini iddia etmək olar (<https://www.ankasam.org/transport-infrastructure-projects-in-karabakh-achievements-of-azerbaijan/?lang=en>).

Azərbaycan artıq İAEƏ-də bütün zəruri infrastrukturun yenidən qurulmasına və yenidən qurulmasına başlayıb. Türkiyə, İtaliya, İsrail kimi müxtəlif ölkələrin beynəlxalq şirkətləri işğaldan azad edilmiş Azərbaycan rayonlarının yenidən qurulması və inkişafında fəal iştirak edirlər. Ölkəmiz Qarabağ regionunda “ağıllı şəhərlər” qurmaq və regionun enerji tələbatını ödəməkdən ötrü bərpa edilən enerji mənbələrini istifadə etməyi qarşısına məqsəd qoyub. Bakı magistral yolları və şəhərləri yenidən tikməklə, Füzuli, Zəngilan və Laçın rayonlarında yeni beynəlxalq hava limanları açmaqla Qarabağ bölgəsini iqtisadi və turizm mərkəzinə çevirmək istəyir (<https://aircenter.az/en/post/economic-integration-and-development-as-a-catalyst-for-stability-in-the-south-caucasus-822>).

İAEƏ-in yeni olaraq dirçəldilməsi istiqamətlərində atılmış ilk addımlar avtomobilə aid yolları çəkmək olmuşdur. Qarabağ regionunun dirçəldilməsinə çıxaran “Böyük Qayıdış”a ai proqramda 1-ci mərhələ sırf işğalda qurtarılan

bölgələrdə yeni yol-nəqliyyat infrastrukturunu yaratmaqdır. İcrası aparılan nəqliyyata aid layihələr Şimal, Cənub və Şərq istiqamətləri üzrə Qarabağ regionuna hərəkətə keçmək imkanını verəcəkdir. Reallaşdırılan yaxuda həyata keçirilməyi planlaşdırılan dəmiryolu, avtomobil və hava limanına aid layihələri fərqli olaraq nəzərdən keçirmək olar.

Reallaşdırılan və ya həyata keçirilməyi planlaşdırılan avtomobil yolları üzrə layihələri aşağıdakı kimi sadalamaq olar:

- Suqovuşan-Talış avtomobil yolu;
- Əhmədbəyli-Füzuli-Şuşa avtomobil yolu;
- Toğanalı-Kəlbəcər avtomobil yolu.

Suqovuşan və Talış avtomobil yolu. Reallaşdırılan ilk layihələrdən biri də Tərtər rayonu üzrə Suqovuşan və Talış kəndlərinə gedən yolların yenidən qurulması olub. Müharibə davam edən müddətdə və bu yolların tikintisinə başlanılmışdır. Tərtərdən Suqovuşan kəndinə gedən yol 21 km, Suqovuşan kəndindən Talış kəndinə olan məsafə isə 7,5 km-dir. 2 enli zolaqdan ibarət olacaq asfalt-beton piyada səkisinin eni 9 metrdir və bu yollar 1-ci mərhələdə 2-ci texniki dərəcə əsasında bərpa edilib. Növbəti mərhələ Çaylı kəndindən Talış kəndinə 8 kilometrlik avtomobil yolu, eləcə də daxili nəqliyyat xidmətləri bazarında dəmir yolu nəqliyyatıdır. Həmçinin Talış kəndindən Naftalana qədər 22 kilometr yeni yolun çəkilməsi də nəzərdə tutulub. Bu yolların birləşməsinin nəticəsi olaraq Tərtərlə bərabər, Naftalandan Talışa və Suqovuşana getmək real olacaq (Bağırov O. 2020).

Əhmədbəyli-Füzuli-Şuşa avtomobil yolu. Başqa mühüm avtomobil yolu Əhmədbəyli-Füzuli-Şuşa avtomobil yoludur. 17 noyabr 2020-ci ildə Əhmədbəyli-Füzuli-Şuşa avtomobil yolunu layihələndirməklə və tikintilə əlaqədar Sərəncam imzalanıb və sərəncam əsasında, Prezidentin Ehtiyat Fondundan Dövlət Avtomobil Agentliyi üçün 50 mln. manat ayrılmışdır. Bütün uzunluğ 101,5 km, eni 37,7 metr olan yolun 2022-ci ilin sonunadək hazır ediləcəyi gözlənilir. Bu yolun Füzuli rayonunda tikilmiş yeni hava limanı ilə birləşdirilməsi üçün məhlulun və şəhərə girişin tikintisi planlaşdırılır (Bağırov O. 2020).

Toğanalı-Kəlbəcər avtomobil yolu. Şimal istiqaməti üzrə isə Toğanalı-Kəlbəcər avtomobil yolunu çəkmək nəzərə alınmışdır. Bu yol Göygöl rayonunda Toğanalı kəndi üzrə başlayaraq, Murovdağ silsiləsini keçərək, Kəlbəcərə, İstisuya və Laçına doğru istiqamətlənəcəkdir. Bu yol üzrə ümumi uzunluğ təxmini olaraq 190 km-ə qədərdir. Toğanalı və Kəlbəcər istiqamətlərində olan hissə 74 km, Kəlbəcər və İstisu istiqamətlərində 28 km, Kəlbəcər və Laçın istiqamətlərinə isə 87 km-dir. Yol 2, bəzi ərazilərdə üç zolağa malik olacaq. Qeyd olunan avtomobilə aid yollarla bərabər həmçinin Horadizdən Zəngilan rayonuna, ordan Qubadlı və Laçına kimi avtomobilə aid yolun çəkilişilə əlaqədar göstərişlər verilmişdir və bu istiqamətlər üzrə hazırlıqlı işlər aparılır. Belə olan halda qeyd olunan avtomobil yolları üzrə çəkilişin nəticəsi olaraq həm şimal, həm də cənub istiqamətindən Laçına və Kəlbəcərə gedən müasir yol-nəqliyyata aid infrastruktur layihələri reallaşdırılacaqdır (Bağirov O. 2020).

Cədvəl 13: Reallaşdırılan və ya həyata keçirilməyi planlaşdırılan avtomobil yollarının göstəriciləri

Yolların adı	Məsafəsi (km)	Layihənin təhvil müddəti	Gözlənilən effekt
Suqovuşan və Talış avtomobil yolu	29		Çaylı kəndindən Talış kəndinə qədər uzunluğu 8 km olan yolun, həmçinin Talış kəndindən Goranboy rayonunun Tap Qaraqoyunlu kəndini keçməklə Naftalan şəhərinə doğru 22 km uzunluğa malik yeni yolun inşası da planlaşdırılır. Sözügedən avtomobil yollarının birləşdirilməsi ilə Tərtər şəhəri ilə yanaşı alternativ olaraq Naftalan şəhərindən də bu istiqamətdə hərəkət etmək mümkün olacaq.
Əhmədbəyli-Füzuli-Şuşa avtomobil yolu	101,5	2022	Yeni Füzuli-Şuşa magistral avtomobil yolu başlanğıcını M6 Hacıqabul- Bəhrəmtəpə-Mincivan-Ermənistan Respublikası ilə dövlət sərhədi magistral yolunun Füzuli rayonunun Əhmədbəyli kəndindən keçən hissəsindən götürməklə işğaldan azad edilmiş Füzuli, Xocavənd və Xocalı rayonlarının ərazisindən keçir. Avtomobil yolu Füzuli və Şuşa şəhərləri də daxil olmaqla sözügedən rayonların 20-dən artıq yaşayış məntəqəsini əhatə edəcək.
Toğanalı-Kəlbəcər avtomobil yolu	190	25 noyabr 2021	Toğanalı-Kəlbəcər-İstisu avtomobil yolu başlanğıcını Göygöl rayonunun Toğanalı kəndindən götürməklə işğaldan azad edilmiş Kəlbəcər rayonunun ərazisindən keçir. Bu üzündən sözügedən rayonun bir-çox yaşayış məntəqələri ilə yanaşı rayon mərkəzinə və məşhur İstisu ərazisinə qədər rahat gediş-gəlişi təmin edəcək.

Mənbə: Bağirov O. 2020: məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Dəmiryolları. Avtomobil yoluyla bərabər bərpa prosesi dəmiryollarını çəkmək və yenidən qurmaq nəzərdə tutulmuşdur. Bu cür dəmir yollarına nümunə olaraq Bərdə-Ağdam dəmiryolunu göstərmək olar və şərq istiqaməti üzrə Qarabağ regionuna doğru getməyə şərait yaradır. Bərdə-Ağdam dəmir yoluna aid xətt işğal edilməmişdən əvvəlki dövrdə istifadəyə verilmiş və 104 km uzunluğu olan Yevlax-Xankəndi dəmir yolunun hissələrindən biridir. Hazırkı vəziyyətdə həmin yol üzrə Bərdədən başlayaraq Ağdama kimi uzanmış 45 km-lik hissə yenidən bərpa edilir. Dəmir yoluna aid xətt üzrə tikinti və layihələndirmə işlərinin 2 mərhələ üzrə reallaşdırılması nəzərə alınır.

Birinci mərhələdə 19 km, Bərdə-Təzəkənd dəmir yolu xətti, 2-ci mərhələdə isə 26 km Təzəkənd-Ağdam istiqaməti üzrə yolun tikintisinə artıq 5 mln. manat ayırılmışdır. Həmçinin işğaldan qurtarılan ərazilər üzrə Horadiz-Füzuli və Füzuli-Şuşa dəmir yolu xətti çəkiləcək. Planlaşdırılan başqa dəmir yolu layihəsinin Horadiz-Ağbənd dəmir yolu üzrə yeni bərpa işlərinin aparılması və qurulmasıdır. Bu yol Ermənistandan Naxçıvan Muxtar Respublikasına gedəcək Zəngəzur dəhlizi üzrə mühüm komponentlərdəndir (Bağırov O. 2020).

Cədvəl 14: Dəmiryolları

Dəmiryollarının adı	Məsafəsi	Layihənin təhvil müddəti	Gözlənilən effekt
Bərdə-Ağdam dəmiryolu	47,1	2023	Bərdə-Ağdam dəmir yolunu layihələndirmək və tikinti ilə əlaqədar tədbirlərin barəsində sərəncam imzalamışdır. Sərəncamın məqsədi bu sahədə işlərin davam etdirilməsi, işğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası və Ağdam rayonunun davamlı sosial-iqtisadi inkişafının təmin edilməsidir.
Horadiz-Füzuli	110,4		Naxçıvan dəhlizini açmaqdan ötrü bu yol xüsusi əhəmiyyətlidir.
Füzuli-Şuşa	83,4		Naxçıvan dəhlizini açmaqdan ötrü bu yol xüsusi əhəmiyyətlidir.
Horadiz-Ağbənd	100	2023	Həmin yol şəhərə girişi etmədən rahat və sürətli hərəkət etməyə şərait yaradacaq. Bu yol ümumi olaraq daha modern standartlarda inşaa ediləcək və nəqliyyat üzrə axının sürətində dəyişiklik edəcəkdir. Bütün bunlar da magistral üzrə ötürücülüyə aid qabiliyyəti daha çox artıracadır.

Mənbə: Bağırov O. 2020: məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Şuşa şəhərinin Qarabağın əsas turizm və mədəniyyətə aid mərkəzlərdən biri olacağı gözləniləndi üçün magistral yol ilə Suşaya dəmir yolu da çəkiləcək.

Hava limanları. İAEƏ-in sürətli inkişafını təmin etmək və turizmə aid potensialın tam şəkildə real edilməsindən ötrü hava limanları üzrə tikinti aparmaq nəzərdə tutulmuşdur. Həmin hava limanları aşağıdakılardır:

- Ağdam hava limanı;
- Fizuli beynəlxalq hava limanı;
- Xankəndi hava limanı.

Cədvəl 15: İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə istifadəyə verilmiş hava limanlarının göstəriciləri

Dəmiryollarının adı	Uçuş zolağı, m	Layihənin təhvil müddəti	Gözlənilən effekt
Fizuli beynəlxalq hava limanı	1600	26 oktyabr 2021	Hava limanları azad edilmiş ərazilərdə turizm imkanlarının artırılmasına xidmət edəcək. Bu baxımdan bölgənin iqtisadi potensialından geniş istifadə edilməsi üçün hava limanlarının tikilməsi olduqca vacibdir
Xankəndi hava limanı		2020	Hava limanları azad edilmiş ərazilərdə turizm imkanlarının artırılmasına xidmət edəcək. Bu baxımdan bölgənin iqtisadi potensialından geniş istifadə edilməsi üçün hava limanlarının tikilməsi olduqca vacibdir

Mənbə: Bağırov O. 2020: məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Füzuli rayonunun ərazisi üzrə inşası aparılan beynəlxalq hava limanı 2021-ci il 16 oktyabrda ölkə prezidentinin sərəncamına əsasən hava limanı beynəlxalq status qazanmışdır. 26 oktyabr 2021-ci ildə hava limanı üzrə rəsmi açılış baş tutmuşdur. Açılışda Azərbaycanın Prezidenti İlham Əliyev və birbaşa təyyarə hava limanına eniş edən Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan iştirak etmişdilər.

Xarici xidmət bazarına çıxış imkanlarının zəif olmasına baxmayaraq, hazırda nəqliyyat müəssisələri daxili bazarda necə rəqabət aparmaqları və başqa nəqliyyat növləri qarşısında üstünlüyü necə əldə etməkləri haqqında düşünürlər. Bu səbəbdəndə, nəqliyyat xidməti təklif edən hər bir müəssisə üçün əsas problem bu

resurslardan səmərəli istifadə etməkdir. Azərbaycan ilə Naxçıvan arasında nəqliyyat və dəmir yolu dəhlizi olan Zəngəzur dəhlizi regionda təhlükəsizlik və əməkdaşlığa yol açır, regionda infrastrukturunu canlandırır. Bu dəhliz açılında Anadolu və Naxçıvan Azərbaycan və Xəzər dənizi vasitəsilə Orta Asiyaya birləşdiriləcək. Dəhlizin açılması məsafəni azaldacaq və gömrük rəsmiləşdirilməsi üçün əlverişli şərait yaradacaq. Dəhliz region ölkələri arasında kommunikasiyaya müsbət təsir göstərəcək və Türkiyə ilə Azərbaycan arasında yol məsafəsini 400 kilometrə qədər azaldacaq. Zəngəzur dəhlizinin açılması “Şərqi-Qərbi dəhlizi”, “Şimal-Cənub” Beynəlxalq Nəqliyyat Dəhlizi və Xəzər Nəqliyyat Şəbəkəsini daha da artıracaq. Eyni zamanda Xəzər vasitəsilə Avropaya uzanan Neft və Qaz Boru Kəməri Sistemi üzrə istismarı asanlaşdıracaqdır. Eyni zamanda, Avropa İttifaqı, ABŞ, Çin və Rusiyanın enerji təchizatında əməliyyatlar üçün əsas rol oynayan dəhliz regionun tranzit imkanlarını artıracaq. Eynilə, Zəngəzur dəhlizinin Ermənistanın Rusiyanın və Avrasiyanın İqtisadi İttifaqı (Aİİ) bazarları üzrə çıxışda iqtisadi problemləri azaldacağı gözlənilir (Nihal A., İpek K., Tansu Ö. 2021: s.90).

İqtisadi cəhətdən Zəngəzur dəhlizinin nominal ÜDM-sinin 1,1 trilyon ABŞ dollarını aşması türkdilli dövlətləri birləşdirməklə bərabər, ölkədə strateji əhəmiyyəti də tənzimləyəcəkdir. Belə ki, Türkiyənin ümumi daxili məhsulu 761,4 mlrd. dollar, Qazaxıstanın 181,7 mlrd. dollar, Özbəkistanın 57,9 mlrd. dollar, Azərbaycanın 48 mlrd. dollar, Türkmənistanın 48 mlrd. dollar, Qırğızıstanın isə 8,5 mlrd. dollardır. Bu onun nəticəsidir ki, Zəngəzura aid dəhliz böyük iqtisadi potensial və təbii sərvətlərə malik regionu birləşdirəcək. Bu, türk dövlətlərini, beynəlxalq və regional siyasi proseslərdə iştirakını gücləndirəcək. Həmçinin türk dövlətləri ilə yanaşı, region ölkələri arasında inteqrasiya prosesini gücləndirəcək (<https://a-r.az/az/article/18170>).

Zəngəzur dəhlizinin açılması Azərbaycanda daha bir strateji əhəmiyyətə malik müasir yol infrastrukturunu formalaşdıracaq. Bu, ölkə iqtisadiyyatı üçün yeni imkanlara yol açır. Şərqi Zəngəzur da gələcəkdə nəqliyyat və logistika mərkəzlərinə çevriləcəkdir. Bu, Qarabağda keçmişdən daha yeni və daha yaxşı iqtisadiyyatı əldə etməyə imkan verəcəkdir. Qarabağa Böyük Qayıdışdan və yerli

iqtisadiyyatın canlanmasından sonra bu iki böyük iqtisadi rayon özünü təmin edəcək, bütövlükdə Azərbaycan iqtisadiyyatına mühüm töhfə verəcək, ərzaq təhlükəsizliyini təmin edəcək, yeni iş yerləri açılacaq, ixrac potensialı yüksələcək.

Şərqi Zəngəzura və Qarabağa daxil edilən rayonlar üzrə hamısı özünəməxsus zəngin təbii ehtiyatlara, yüksək iqtisadi potensial və inkişafa dair perspektivə malikdir. Bu regionların iqtisadiyyatlarında ənənəvi sənaye sahələrinə üstünlük verməklə yanaşı, qeyri-ənənəvi, rəqabət qabiliyyətli sahələri də inkişaf etdirmək lazımdır. O cümlədən, Qarabağda kənd təsərrüfatının və emal sənayesi üzrə, tikinti sektorunda, mədənçıxarma sənayesinin, xidmət sektorunun, turizmin inkişafı üçün yaxşı imkanları mövcuddur. Yalnız bunu demək olar ki, çox münbit və məhsuldarlığa malik torpağa malik olan Qarabağın kənd təsərrüfatı sahəsində taxıl, üzüm, pambıq, tütün, kartof, tərəvəz və bostan məhsulları, meyvə və giləmeyvənin istehsal edilməsi ənənəvi xarakter daşıyır. Ənənəvi sahələrdən üzümçülük və taxılçılıq üstünlük təşkil edərək inkişaf etmiş, həm əkin sahəsinə, həm də istehsalın həcmi üzrə xüsusi çəkilidir. Keçmişin xoş ənənələri, mövcud potensial və müqayisəli üstünlüklərini nəzərə almaqla, Şərqi Zəngəzurun və Qarabağın yeni bazara uyğun tələblərə müvafiq müasir standartların səviyyəsi olaraq inkişaf Azərbaycanın iqtisadiyyatının daha da yüksəlişinə təkan verəcəkdir. İstehsal və ixracı artırmaq, əsas və yeni bazarlara çıxmaq, bu sahədə əlverişli şəraitin genişləndirilməsini genişləndirmək, ixracyönümlü iqtisadiyyatın inkişafını təmin etmək və digər amilləri təhlil etmək lazımdır.

(<http://economics.com.az/index.php/tedbirler/yenilikl-r/item/2290-izhtisaddzh-alim-shaerzhi-zaenzhaezur-vae-zharabazhh-izhtisadi-rayonlar-oelkaenin-inkishaf-etmish-rezhionlar-na-dzhevrilaedzaek.html>).

Azərbaycanda qeyri-neft məhsulları üzrə ən böyük idxalçılar Türkiyə, Rusiya, Gürcüstan, İsveçrə və başqa ölkələrdir. Gələcək dövrlərdə Azərbaycanda hökumətin xüsusi önəm verdiyi qeyri-neft sənayesində sənaye zonaları əsas və hərəkətverici qüvvəsi kimi çıxış edəcək. İqtisadi artımda əsas mənbə kimi qeyri-neft sektorunun rolunun artması hesabına dövlətin büdcəsi üzrə qeyri-neft gəlirlərində xüsusi çəkinin də davamlı artımına nail olunacağı proqnozlaşdırılır.

Azərbaycan İqtisadiyyat Nazirliyinin proqnozlarına görə, 2025-ci ilədək qeyri-neft sektoru üzrə ÜDM-də xüsusi çəki 72.9 %, neft sektorunda isə 27.1 % olacaqdır.

Cədvəl 16: 2021-2025-ci illər üçün Azərbaycanın proqnozlaşdırılan ÜDM həcminin cədvəli və qeyri-neft və neft sektorlarının ÜDM-də payı

İllər	ÜDM-in həcmi (milyard manatla)	Qeyri-neft sektorunun ÜDM-də payı və həcmi (milyard manat və faizlə)	Neft sektorunun ÜDM-də payı və həcmi (milyard manat və faizlə)
2021	82,2	55,1 mlrd.manat (67,0%)	27,1 mlrd.manat (33,0%)
2022	87,5	59,6 mlrd.manat (68,1%)	27,9 mlrd.manat (31,9%)
2023	92,4	64,5 mlrd.manat (69,8%)	27,9 mlrd.manat (30,2%)
2024	97,9	69,5 mlrd.manat (71,0%)	28,4 mlrd.manat (29,0%)
2025	102,6	74,8 mlrd.manat (72,9%)	27,8 mlrd.manat (27,1%)

Mənbə: <https://www.trend.az/azerbaijan/business/3544541.html>, məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Azərbaycanın yüksək ixrac potensialını və Qarabağda yeni ixracyönümlü sənaye müəssisələrinin tikintisinin gözləndiyini nəzərə alsaq, bu həcmə asanlıqla nail olmaq olar. Qeyri-neft və qaz ixracının rekord artımını nəzərə alaraq, qeyri-neft və qaz ixracının müqayisəli dinamikasını ölkədə həyata keçirilən tədbirlərin dəstəyi ilə ortamüddətli perspektivdə onun ümumi ixracda payı 2025-ci ilə qədər 20 faizə yaxın səviyyəyə yüksələcək. Metallurgiyanın gələcək inkişafı üçün də potensial var və bunun üçün Azərbaycanda lazımı təbii ehtiyatlar və enerji potensialı var. Son illər Azərbaycanda iqtisadi sabitliyin təmin edilməsi, təbii və maddi sərvətlərdən səmərəli istifadə olunması üçün sahələrarası balansın yaradılması aktual məsələ olaraq qalır. Hökumətin həyata keçirdiyi dövlət proqramları və tədbirləri qeyri-neft sektorunun inkişafının əsasını qoydu. Hazırda dövlət qeyri-neft sektorunun inkişafını prioritet istiqamət seçib. Ona görə də ölkənin diqqəti əhalinin rifahının yaxşılaşdırılmasına, ixracyönümlü iqtisadiyyata keçidə və onun rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına yönəlib.

Qeyri-neft sektoru üzrə inkişaf iqtisadiyyatda şaxələndirilməni tələb edir. Bu baxımdan dövlətin qarşısında duran əsas işlərdən biri də şaxələndirmə prosesini sürətləndirmək və möhkəmləndirməkdir. Bu sektorda ayrı-ayrı regionların inkişafı da əhəmiyyətə malikdir. Azərbaycan Respublikasında qeyri-neft sektoru üzrə inkişafdan ötrü səmərəli mühiti yaratmaq və özəl sektorda iqtisadi fəallığı stimullaşdırmaq dövlətin qarşısında durmuş əsas işlərdəndir. Demək olar ki,

Azərbaycanda milli iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsində qeyri-neft sektorunu inkişaf etdirmək mühüm rol oynayır

(<https://www.trend.az/azerbaijan/business/3544541.html>).

İAEƏ-in təbii sərvətləri, xüsusilə aqrar sahənin potensialı ölkəmizin iqtisadi inkişafından ötrü əhəmiyyətlidir. Müstəqillik dövründə aqrar sahədə qazanılan təcrübənin İAEƏ-ə çatdırılması, orada sahibkarlığın inkişafı üçün xüsusi dəstək proqramlarının həyata keçirilməsi, heyvandarlıq və bitkiçilik sahəsində zəruri infrastrukturun yaradılması kimi məsələlər prioritet əhəmiyyət kəsb edir. Müvafiq rayonlarda aqrar sahənin inkişaf potensialını qiymətləndirmək üçün işğaldan əvvəlki vəziyyəti təhlil etmək və iqlim şəraitinə diqqət yetirməklə Qarabağda, eləcə də ətraf yaşayış məntəqələrində aqrar sahənin prioritetlərini müəyyən etmək lazımdır. Azərbaycanda kənd təsərrüfatı məhsullarının xarici bazarlara çıxış imkanlarının müəyyən edilməsi, həmin imkanların gücləndirilməsi, aqrar sektorun ixracyönümlülüyünün dəstəklənməsi aqrar siyasətin prioritet istiqamətləri kimi elan edilib. Bu prioritetlərin həyata keçirilməsi müvafiq elmi təminatın formalaşdırılmasını və inkişaf etdirilməsini tələb edir. Odur ki, milli Qarabağ kənd təsərrüfatı məhsullarının brendləşdirilməsi və xarici bazarlara çıxış imkanlarının artırılması, xarici bazarlarda rəqabət üstünlüklərinin reallaşdırılması və bir sıra digər məsələlərlə bağlı kompleks tədqiqatların əhatə dairəsinin genişləndirilməsi öz həllini gözləyir.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Dissertasiya işinin məqsədlərindən biri də Qarabağ iqtisadi rayonunda məqsədi ixracyönümlü məhsulların müəyyənləşdirilməsi və bu məhsulların xarici bazara daşımalarında logistik problemlərin yaranması məsələlərinin Bu məqsədlə bazar münasibətləri şəraitində ixracyönümlü məhsulların istehsalının səmərəlilik göstəriciləri qiymətləndirilmiş və həmin məhsulların dünya bazarına çıxarılması zamanı yarana biləcək logistik problemlər həlli istiqamətləri verilmişdir. Beləliklə, iqtisadiyyatın qloballaşdığı indiki şəraitdə tədqiqatın məqsədi müəyyən edilmiş və bu məqsədə çatmaq üçün zəruri olan məsələlər iqtisadi və müqayisəli formada təhlil edilir və aşağıdakı kimi ümumiləşdirilmişdir:

1. Hazırda Azərbaycanın işğaldan qurtarılmış bölgələrinin bərpası istiqamətində işlər aparılır, dövlət 2022-ci ildə yenidənqurma işlərinə 1,5 milyard dollar ayırır. Bu vəsait dağıdılmış infrastrukturun (işıq, qaz, su, rabitə, yol, təhsil, səhiyyə və s.) bərpasına yönəldiləcək;

2. Qarabağ iqtisadi rayonunda kənd təsərrüfatı istehsalının iqtisadi səmərəliliyini, əməyin və istehsalın stimullaşdırılmasını, kənd təsərrüfatında idarəetmənin təkmilləşdirilməsini, yeni informasiya texnologiyaları vasitələrinin tətbiqi ilə təminatını əks etdirən mühüm göstəricilərin qiymətləndirilməsi əsaslandırılmışdır;

3. Qarabağ iqtisadi rayonunun özünəməxsus xüsusi resursları və iqtisadi potensialı var. Bu sahələrin ölkə iqtisadiyyatının qeyri-neft sektorlarında rəqabətqabiliyyətli istehsal sahələrinin yaradılması və bununla da milli iqtisadiyyatın əhəmiyyətli şaxələndirilməsinə töhfə verməsi müəyyənləşdirilmişdir;

4. İqtisadi rayonda ixracyönümlü məhsullar müəyyənləşdirilmiş və bazara çıxış imkanlarının genişləndirilməsi, ixracın daşınması məsələləri və logistika infrastrukturunun formalaşdırılması, ixrac olunan kənd təsərrüfatı məhsullarının tənzimləmə siyasətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri müəyyən edilmişdir;

5. İstənilən halda, gələcəkdə Azərbaycanın digər beynəlxalq ticarət marşrutları ilə müqayisədə Çin-Avropa tranzit axınlarının kəşiməsində necə daha əlverişli nəqliyyat qovşağına çevriləcəyini müşahidə etmək mümkün olacaq. Hətta ən optimist artım ssenariləri altında da Azərbaycan 2035-ci ilə qədər təxminən 20 milyon ton yerüstü tranzit uğrunda rəqabət apara bilər.

Dissertasiya işinin məqsədinə uyğun olaraq aşağıdakı təklifləri vermək olar:

1. Qarabağ iqtisadi rayonunda əsas tədbirlər kimi ixrac bazarlarına çıxışın yaradılması, kənd təsərrüfatı məhsullarının bazar infrastrukturunun inkişafı, kənd təsərrüfatı bazarının tənzimlənməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi, o cümlədən kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracının stimullaşdırılması və dəstəklənməsi üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutula bilər;

2. Qarabağ iqtisadi rayonunda müasir şəraitdə kənd təsərrüfatının maliyyələşdirilməsi, o cümlədən ixrac imkanlarının artırılması, yeni texnologiyalar əsasında yeni komplekslərinin yaradılması, ixrac yönümlü sənaye sahələrinin modernləşdirilməsi, mühüm innovativ inkişaf istiqamətləri və həmçinin logistik imkanların genişləndirilməsi dünya bazarına çıxışı yüksəldə bilər;

3. Azərbaycan kənd təsərrüfatı, logistika, turizm və informasiya-kommunikasiya texnologiyaları (İKT) sektorlarına xüsusi diqqət yetirərək, iqtisadiyyatının karbohidrogenlərdən uzaqlaşdırılmasını təşviq etməkdə davam edir. Ölkəmiz Qarabağ iqtisadi rayonunda istehsal edilən məhsulları dünya bazarına çıxarmaqdan ötrü fındıq, düyü, sitrus meyvələri, çay, tütün və pambığı hədəf alaraq texnika və digər kənd təsərrüfatı məhsullarına böyük subsidiyalar ayırmaqla iqtisadi inkişafa nail ola bilər;

4. Bütün bu tədbirlər iqtisadiyyatımızın ən mühüm sahəsi olan aqrar sektorun inkişafına təkan verər, ixracyönümlü istehsalın təşkilinin səmərəliliyini artırmaqla əhəlinin həyat səviyyəsini yüksəldə bilər.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan 2030: Sosial-İqtisadi İnkişafın Milli Prioritetləri 2021.
2. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş logistika və ticarətin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi, 67 səh.
3. Azərbaycan Respublikasında iqtisadi rayonların yeni bölgüsü haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, 2021.
4. Bağirov O. (2020), “Azad edilmiş ərazilərdə bərpa prosesinin əsas istiqamətləri”, Təhlil, Air Center, 9 səh.
5. Bayramov V. “Azərbaycan iqtisadiyyatının dinamik inkişafı ölkəmizin beynəlxalq aləmdə nüfuzunu daha da gücləndirir”, Xalq qəzeti, 2021, 3 iyul, səh.1-2.
6. Cəfərova E., Hüseynov V., Bağirov O., Hacıyev Ş., Əsgərova R. (2021), “44 günlük Qarabağ müharibəsi: Mülahizə və nəticələr”, Bakı, AirCenter, 36 səh.
7. Əkbərov E.H. “Azərbaycanın regional əhəmiyyətli logistic mərkəzə çevrilməsi yolları, I International Scientific And Practical Conference, Baku Engineering University 02-05 October, Baku, Azerbaijan”, 2018, səh.34-36.
8. Əliyev X. (2018), “Azərbaycan Respublikasının logistika potensialı, Sustainable Development and Actual Problems of Humanitarian Sciences”, 696 səh.
9. Fikrətzadə F.F., Hacıyeva S.İ. “İşğaldan azad olunan ərazilərimizdə kənd təsərrüfatı sahəsinin bərpası istiqamətləri və istehsal göstəricilərinin proqnozlaşdırılması”. Kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatı, 2020, № 4 (34), səh.23-36.
10. İmanov T.İ. (2005), “Logistikanın əsasları”, Dərslik, Bakı, Təhsil, NPM, 474 səh.
11. Məmmədov R.T., Namazov B.F. “Azərbaycanda logistikanın inkişafının bəzi məsələləri”, Baku Engineering University, Baku, Azerbaijan, 2018, səh.13-15.

12. Rəhimova T.M. (2021), “İxrac yönümlü istehsal sahələrinin inkişafının iqtisadi təhlili məsələləri”, Avtoreferat, Gəncə, 28 səh.

13. Yadigarov T.A. (2018), “Azərbaycanın iqtisadiyyatında dəniz nəqliyyatı: problemlər və perspektivlər”, Bakı, “Avrora” nəşriyyatı, 340 səh.

14. Yadigarov T.A. “Azərbaycanda nəqliyyat-logistika sisteminin səmərəliliyinin artırılmasının nəqliyyatda iqtisadi artıma təsirinin qiymətləndirilməsi”, İqtisadi artım və ictimai rifah mövzusunda Beynəlxalq elmi-praktiki Konfrans materialları, 2018, səh.519-528.

İngilis dilində

1. Baghirov O. (2021). <https://www.eurasiareview.com/28092021-with-new-economic-regions-karabakh-set-to-become-economic-driver-of-caucasus-oped>

2. Xu M., Jeanne M.D., Suk H.K. “The Fourth Industrial Revolution: Opportunities and Challenges”. International Journal of Financial Research 2018, 9(2), p.90-95.

3. II International Scientific and Practical Conference current issues and prospects for the development of scientific research held on May 7-8, in Orléans, France, p.13-19.

4. Barreto L., Amaral A., Pereira T. “Industry 4.0 Implications in Logistics:An Overview”, Procedia Manufacturing 13(December), 2017, p.1245-1252.

Türk dilində

1. Aslanlı K. (2020), “Karabağ Meselesi için “3 Boyutlu” Analitik Perspektif Önerisi, 120 s.

2. Demirdöğen S. “Digital transition process in logistics”, Data, Information And Knowledge Management, 2020, s.491-518.

3. Gümüş S. “Lojistik Sektörünün Türk Ekonomisine Katkıları ve Bir Araştırma. Uluslararası İşletme ve Yönetim Dergisi”, 2013, 1(3), s.302-324.

4. Koçak R.D. “Lojistiğin Tarihsel Gelişimi: Askeri Gereksinimden İşletme Lojistiğine ve Tedarik Zinciri Yönetimine Evrilme Süreci”, Journal of Yasar University, 2020, s.246-258.

5. Yukarı Karabağ'da 44 Günde Gelen Zafer: (2021), Türkiye - Azerbaycan kardeşliğinin nişanesi, Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı Yayınları, Kızılırmak Mahallesi Mevlana Bulv. No:144 Çukurambar Ankara/TÜRKİYE, 290 s.

Rus dilinde

1. Алиев Ш.Т., Аббасова Ч.И., Гамидова А.М. “Оценка потенциала и пути развития Карабахского экономического района Азербайджана”, Scientific Collection «Interconf», 2021, No 73, стр.7-15.

2. Альбеков А.У., Федько О.А. (2001), “Митько Логистика коммерции” / А.У. Альбеков. Ростов на Дону: Феникс, 512 стр.

3. Гаджинский А.М. (2012), “Логистика: учебник”. 20-е изд. М., Дашков и К., 178 стр.

4. Гусейнова Н.Э., Яхьяева А.Ю., Алиев Ш.Т. (2021), “Проблемы повышения инвестиционной привлекательности Карабахского региона Азербайджана и пути их решения”, 125 стр.

5. Ивуть Р.Б. (2011), “Теория логистики” / Р.Б. Ивуть, Т.Р. Кисель. Минск, БНТУ, 328 стр.

6. Хоштария Н. (2019), “Экономический потенциал Карабаха после деокупации мнение эксперта”.

https://moscowbaku.ru/opinions/aktualno/ekonomicheskij_potentsial_karabakha_posle_deokkupatsii_mnenie_eksperta/

7. Шавельева В. (2020), “Стоимость полезных ископаемых Нагорного Карабаха до оккупации оценивается почти в 225 млрд рублей”. Москва-Баку.[https://moscowbaku.ru/news/novosti/stoimost_poleznykh_iskopaemykh_nagornogo_karabakha_do_okkupatsii_otseivaetsya_pochti_v_225_mlrdrub/ю](https://moscowbaku.ru/news/novosti/stoimost_poleznykh_iskopaemykh_nagornogo_karabakha_do_okkupatsii_otseivaetsya_pochti_v_225_mlrdrub/)

8. Шумаев В.А. (2016), “Основы логистики: учеб. Пособие” / В.А. Шумаев. М., Юридический институт МИИТ, 314 стр.

İnternet resursları

1. geostrategiya.az/news.php?id=100.
2. <http://economics.com.az/index.php/tedbirler/yenilikl-r/item/2290-izhtisaddzh-alim-shaerzhi-zaenzhaezur-vae-zharabazhh-izhtisadi-rayonlar-oelkaenin-inkishaf-etmish-rezhionlar-na-dzhevri-laedzaek.html>
3. <http://interfax.az/view/828350>
4. <https://aircenter.az/en/post/economic-integration-and-development-as-a-catalyst-for-stability-in-the-south-caucasus-822>
5. <https://a-r.az/az/article/18170>
6. <https://az.sputniknews.ru/20210919/Agdamskiy-industrialnyy-park--katalizator-promyshlennogo-proizvodstva-v-Karabakhe-427957549.html>
7. <https://ereforms.gov.az/az/media/xeberler/ramil-huseyn-iqtisadi-rayonlarin-yeni-bolgusu-qarabagin-ve-serqi-zengezurun-inkisafini-suretlendirecek-183>.
8. <https://xalqqazeti.com/mobile/az/news/80407>.
9. <https://xalqqazeti.com/mobile/az/news/83306>.
10. <https://ikisahil.az/post/185443-azerbaycanin-ishgaldan-azad-edilen-erazilerinde-sahibkarligin-inkishaf-istiqametleri>
11. <https://vestikavkaza.ru/news/ilham-aliev-podpisal-ukaz-o-novom-delenii-ekonomiceskih-rajonov-azerbajdzana.html>.
12. <https://www.ankasam.org/transport-infrastructure-projects-in-karabakh-achievements-of-azerbaijan/?lang=en>
13. <https://www.economy.gov.az/article/qarabag-iqtisadi-rayonu/31889>.
14. <https://www.stat.gov.az/source/regions/>.
15. <https://www.trend.az/azerbaijan/business/3544541.html>
16. <https://www.trend.az/azerbaijan/business/3544541.html>
17. Sani Hacıyev <http://www.geostrategiya.az/news.php?id=130> İkinci Qarabağ müharibəsi Azərbaycan və Türkiyə münasibətləri.

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1: Logistik inkişaf mərhələləri.....	17
Cədvəl 2: Azərbaycan Respublikasında nəqliyyat xidmətindən əldə olunan gəlir və ona təsir edən amillərin dinamikası.....	29
Cədvəl 3: Azərbaycan Respublikasının yeni yaradılmış iqtisadi rayonlarının bölgüsü.....	34
Cədvəl 4: Qarabağ iqtisadi rayonu haqqında ümumi məlumat.....	36
Cədvəl 5: Qarabağ iqtisadi rayonunda turizmin əsas göstəriciləri.....	40
Cədvəl 6: Qarabağ iqtisadi rayonunda əmək bazarı (2015-2020).....	45
Cədvəl 7: Kənd təsərrüfatının bitkiləri üzrə əkin sahələri (ümumi təsərrüfata aid kateqoriyalar üzrə), ha.....	48
Cədvəl 8: Əsas bitkiçiliyə aid məhsullar üzrə istehsal (ümumi təsərrüfata aid kateqoriyalar üzrə), ton.....	48
Cədvəl 9: Qarabağ iqtisadi rayonunda sənayenin əsas göstəriciləri.....	50
Cədvəl 10: Bitkiçilik məhsulları üzrə istehsalə aid proqnoz, min ton.....	56
Cədvəl 11: Əsas heyvandarlıq məhsullarının istehsalı, min ton (proqnoz).....	56
Cədvəl 12: Ölkə üçün potensial ixrac bazarları və əsas ixrac məhsulları.....	57
Cədvəl 13: Reallaşdırılan və ya həyata keçirilməyi planlaşdırılan avtomobil yollarının göstəriciləri.....	61
Cədvəl 14: Dəmiryolları.....	62
Cədvəl 15: İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə istifadəyə verilmiş hava limanlarının göstəriciləri.....	63
Cədvəl 16: 2021-2025-ci illər üçün Azərbaycanın proqnozlaşdırılan ÜDM həcminin cədvəli və qeyri-neft və neft sektorlarının ÜDM-də payı.....	66

Qrafiklərin siyahısı

Qrafik 1: Qarabağ iqtisadi rayonunda nəqliyyata dair göstəricilər.....	47
Qrafik 2: Qarabağ iqtisadi rayonunda mal-qaranın sayı (bütün təsərrüfat kateqoriyaları üzrə) baş.....	49
Qrafik 3: Qarabağ iqtisadi rayonunda heyvandarlıq məhsullarının istehsalı, tons.....	50

Şəkillərin siyahısı

Şəkil 1: Logistikanın inkişaf mərhələləri.....	19
Şəkil 2: Maye yük gəmiləri - 1 səfərə səmərəsiz vaxt itkisi, saatla.....	27
Şəkil 3: MDB dövlətləri üzrə 2007-2014-cü illər üzrə LSI.....	28
Şəkil 4: Azərbaycanda logistikanın Səmərəlilik indikatorları.....	29
Şəkil 5: Qarabağ iqtisadi rayonu.....	35